
PSIXOLOGİYA

JURNALI

E l m i - p r a k t i k j u r n a l

1999-cu ildən nəşr olunur

2016 №4

3 ayda bir dəfə nəşr olunur

ÜMUMİ PSIXOLOGİYA

Həsənova S.A.

Polis əməkdaşlarının stresə dayanıqlılığına fərdi-psixoloji
xüsusiyyətlərinin təsiri3

Cəbraylova R.Q.

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsində onların
intellektual inkişaf səviyyəsinin rolu11

Bayramova F.Ə.

Qərar qəbulu xüsusiyyətlərinin koqnitiv üslub təsiri.....22

Cəbraylova A.Ə.

Yeniyyət mərhələdə əxlaqi hislərin inkişafının öyrənilməsi yolları.....34

Zadəgan Ə.A.

Qocalıq yaş dövrünün psixoloji xarakteristikası46

SOSIAL PSIXOLOGİYA

Рагимова К.А.

Анализ социальной перцепции на основе произведения
Анара «Шестой этаж пятиэтажного дома»55

Mirzə Nejad Bəşir Cəbrayıl oğlu

Dəyərlərin qorunub saxlanılması və gələcək nəsle
ötürülməsilə bağlı profilaktik tədbirlər.....64

ŞƏXSİYYƏTİN PSIXOLOGİYASI

Mustafayev M.H.

Mədəni dəyərlərin formalaşmasının yol və vasitələri74

PEDAQOJİ PSİXOLOGİYA

Orucova S.R.

Yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırmanın inkişaf istiqamətləri81

HÜQUQ PSİXOLOGİYASI

Aslanova G.M.

Gender əsaslı zorakılığa məruz qalmış cinayətkar və
qanuna riayət edən qadınların şəfqət hislərinin müqayisəli tədqiqi92

POLİS ƏMƏKDAŞLARININ STRESSƏ DAYANIQLILIĞINA FƏRDİ-PSIXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏSİRİ

Səadət Abbasova

*BDU-nun psixologiya kafedrasının doktorantı
Shabbas@mail.ru*

Açar sözlər: polis, stress, şəxsiyyət, xarakter, temperament, qabiliyyət, peşə fəaliyyəti

Ключевые слова: полиция, стресс, личность, характер, темперамент, способности, профессиональная деятельность

Keywords: police, stress, the person, character, temperament, abilities, professional work

GİRİŞ

Nəzərə almaq lazımdır ki, effektiv fəaliyyət və qarşıya qoyulmuş məsələnin operativ şəkildə yerinə yetirilməsi üçün polis əməkdaşları nəinki xüsusi bilik, bacarıq və vərdislərə, eyni zamanda müəyyən şəxsi keyfiyyətlərə də malik olmalıdırlar. Məhz bu səbəbdən müasir şəraitdə peşəyə yararlılıq səviyyəsinin diaqnostikası və proqnozlaşdırılması sisteminin inkişafı hər zaman olduğundan daha çox aktualdır.

Polisdə işləyən insanların peşə yararlılığı açıq-aşkar onun şəxsi fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hazırda tətbiqi psixologiya sahəsində işləyən mütəxəssislər bir tərəfdən, konkret fərd üçün sabit, təməl xüsusiyyətlər kəsb edən, digər tərəfdən isə fəaliyyətin effek-

tivliyi və etibarlılığına təsir edən fərdi davranış reaksiyaları və psixi vəziyyəti müəyyən edən şəxsiyyət xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə daha çox diqqət yetirirlər. (3, s.65). Şəxsiyyət keyfiyyətlərinin öyrənilməsi öz xarakterinin, temperamentinin və dominantlıq edən psixi vəziyyətinin xüsusiyyətlərinə görə polisdə xidmət etməyə nə dərəcədə yararlı olması və peşəyə etibarlı olmasının və ya əksinə, etibarlı və yararlı olmamasının aşkar edilməsinin effektiv üsullarından biridir. Ancaq bu məqsədlə məşhur metodik priyomların istifadə edilməsi və yenilərinin işlənilib hazırlanması onlardan istifadə edilməsində ciddi sərhədlərin müəyyən edilməsini, standartlaşdırma üçün böyük həcmdə tədqiqatların aparılmasını, meto-

dikaların validliyini və şəxsi xüsusiyyətlərin qiymətləndirilməsi kriteriyalarının işlənməsini tələb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi psixoloji xassələr (temperament, koqnitiv stil, emosional sabitlik və s.) yüksək və aşağı peşəyə yararlılıq səviyyəsinin təzahür etməsinə zəmin yaradır, digərləri isə (diqqətin mərkəzləşməsi, məsuliyyət) aktivləşdirici, stimullaşdırıcı rolunda çıxış edir. Onlar fəaliyyətin müəyyən stil və təşkilini formalaşdırır, üçüncü xassələr isə (informasiyanın qavranılması, qərar qəbulunda çeviklik, psixomotorika) fəaliyyəti bilavasitə idarə edir, onun xarakterini və normativ təzahürlərini müəyyən edir (4, s.105).

Polis əməkdaşlarının və hüquq-mühafizə işçilərinin fəaliyyətinin optimallığı yalnız onların bu sahədə qazandıqları bilik, bacarıq və vərdislərlə şərtlənmir, burada onların malik olduğu fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər də peşə fəaliyyətinə hərtərəfli təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, polis əməkdaşlarının peşə fəaliyyətinin strukturunda fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin nəzərə alınması olduqca vacib məsələlərdən biri olmaqla yanaşı, həm də müasir dövrdə hüquq-mühafizə fəaliyyətinin təşkilinin zəruri şərtlərindən biri kimi çıxış edir. Bu baxımdan müxtəlif

peşə sahiblərinin fəaliyyətinin özünəməxsusluğu həmin fəaliyyətin normativ təşkili üçün başlıca şərtlərdən biridir. Lakin həmin fəaliyyətin özünün tələbləri ilə yanaşı onun icraçılarının fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin bu fəaliyyətin adekvat təşkili üçün mühüm rol oynayan cəhət kimi qiymətləndirmək də mümkündür. Çünki əksər hallarda fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər fəaliyyətin müvəffəqiyyətli təşkili üçün açar rolunu oynayır.

Problemin mahiyyəti və təsviri.

Polis əməkdaşlarının stresə dayanıqlığının fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə son dövrlərə qədər elə də səmərəli tədqiqatlar həsr olunmamışdır. Bunun başlıca səbəblərindən biri polis sisteminin qapalı olması və orda aparılan psixoloji işlərin ictimayətə açıqlanmamasıdır. Amma polisin fəaliyyəti və onun hüquqi fəaliyyətinə ciddi tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Bu sahədə aparılmış tədqiqatlar əsasən iki istiqamətdə qruplaşdırıla bilər: birincisi ümümpsixoloji tədqiqatlar, ikincisi hüquqi tədqiqatlar.

Respublikamızda B.Əliyev, Ə.Bayramov, Ə.Əlizadə, İ.Seyidov, S.Məcidova və b. öz əsərlərində şəxsiyyət, stress, fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər haqqında geniş məlumatverici monoqrafiyaların və tədqiqatların müəllifləridir. Onların

tədqiqatları istər ümumpsixoloji problemlərin öyrənilməsində, istərsə də polisin fəaliyyətinin hüquq psixologiyası baxımından tədqiqinə səmballı tövhədir.

Bunlarla yanaşı, ölkəmizdən xaricdə də, bu, sahəyə həsr olunmuş geniş tədqiqatlar (T.Kerlinq, H.Seyle, T.Mak-Kounum, P.B.Zilberman, N.F.Fedenko, V.L.Vasiliyev, M.İ.Dıyacenko, V.L.Marişuka, S.M.Oyanın, V.E.Milman, Y.Reykovski, L.M.Abolin, V.V.Romanov və b.)

Tədqiqatın məqsədi. Polis əməkdaşlarının stresə dayanıqlılığına fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərin təsir dərəcəsini öyrənməkdir.

Tədqiqatın fərziyyəsi. Tədqiqatda belə bir fərziyyə əsas götürülmüşdür ki, polis əməkdaşlarının stresə dayanıqlılığı bir sıra amillərlə yanaşı, onların fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda aşağıdakı metodikalardan istifadə edilmişdir:

1) Şmişək sorğusu (Xarakterin aksentuasiyasını müəyyən edən sorğu kitabçası).

2) Ayzenk metodikası.

Məlumatların riyazi-statistik emalı metodları və mərhələləri

Tədqiqat işində qoyulmuş tapşırıqların həlli üçün məlumatların araşdırılması nəticəsində alınan məlumatların emalı və təhlili zamanı

müasir riyazi statistik metodlardan istifadə olunub – məlumatların müqayisəli və korrelyasiya təhlili.

Tədqiqat iki qrup-müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri və yeni işə götürülmüş polis işçiləri üzərində aparılmışdır.

Koreliyasiya təhlilinin nəticələri

Əməkdaşların şəxsiyyətinin aksentuasiya tipinin diaqnostikası üçün Şmişekin sorğusundan istifadə edilib. Sorğunun nəzəri əsasını K.Leonqardın «aksentuasiyalı şəxsiyyətlər» konsepsiyası təşkil edir. Alınmış nəticələr «şəxsiyyətin aksentuasiya profili» şəklində təqdim olunmuşdur.

K.Leonqardın ayırd etdiyi aksentuasiyalı şəxsiyyətlərin 10 tipi iki qrupa bölünür: xarakterin aksentuasiyaları (nümayişkaranə, pedant, ləngiyən, qıcıqlanan və temperamenti aksentuasiyaları (gipertim, distim, həyəcanlı – qorxaq, tsiklotim, affektiv, emotiv).

Aparığımız tədqiqat göstərdi ki, polis işçilərinin 10% nümayişkar tip təşkil edir. Onların davranışı yüksək sıxışdırma qabiliyyəti, davranışının nümayişkaranəliyi, diribaşlığı, çevikliyi, asan təmas qurması ilə xarakterizə olunur. Xəyalpərəstliyə, yalançılığa və riyakarlığa, öz simasının bəzədilməsinə yönəlmiş avanterizm, ədəbazlığa meyillidir. Liderliyə can atma, tanınmaq tələbatı,

nəzərə çarpmamaq perspektivi onu (ünsiyyət manerasının zahiri yumşaxılır. O insanlara yüksək uyğunlaşma qabiliyyəti, həqiqi dərin hissələrin istisnası halında emosional labillik (ünsiyyət manerasının zahiri yumşaxılışı halında) nümayiş etdirir. Hədsiz eqosentrizm, heyranlıq, şəfqət, pərəstiş, heyrət istəyi nəzərə çarpır.

Şmişek sorğusu üzrə müqayisəli təhlil nəticələri

Cədvəl 3.1.

№	Şkalalar	qruplar	M	Standart sapma	T	P
1.	Hipertimlik	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	17,82	3,90	0,56	-
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	17,10	5,51		
2.	İlişmə	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	11,59	2,19	-2,52	0,05
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	12,80	3,69		
3.	Emotivlik	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	9,26	5,19	0,08	-
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	9,15	5,19		
4.	Pedantlıq	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	8,65	3,33	0,27	-
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	8,40	3,02		
5.	Narahatlıq	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	3,00	4,37	-0,13	-
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	3,15	3,70		
6.	Siklotimlik	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	8,56	3,63	1,19	-
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	7,35	3,57		
7.	Nümayiş-karanəlik	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	13,18	3,91	3,10	0,001
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	9,90	3,46		
8.	Qıcıqlanma	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	3,53	4,14	-2,02	0,05
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	4,80	4,91		
9.	Distimlik	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	6,71	3,77	-1,69	-
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	8,85	5,55		
10.	Coşqun	Yeni iş götürülmüş polis işçiləri	10,76	4,85	-1,98	0,05
		Müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri	13,20	4,18		

Peşəkar fəaliyyətinin müvəffəqiyyət səviyyəsinin müxtəlif olduğu qruplarda şəxsi xüsusiyyətlər üzrə mənalı fərqlər aşağıdakı parametrlərə nisbətə alınıb: İlişmə – bu göstərici üzrə alınmış mənalı fərqlər ($p=0,05$) göstərir ki, müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçilərinin orta səviyyədə ünsiyyət, usandırma, nəsihət verməyə meyllilik, qaradınməzlik xasdır. Bu ilişmələr “alçaldılmış və təhqir edilmiş” rolunu öz üzərinə götürməklə öz ünvanlarına səsləndirilən iradlardan uzun müddət müdafiə olurlar. Onlar kollektivdə məhsuldar qarşılıqlı əlaqə qurmaqda çətinlik çəkir və buna görə də tez-tez xidmət yoldaşları və komandanlıqla ixtilafda olurlar. Fikir ayrılıqları üçün əsas səbəblər kimi onların fikrincə, xidməti yükün ədalətsiz bölüşdürülməsi və onların intizamlılığı və çalışqanlığına qərəzli münasibətdir. Nümayişkarənəlik – bu göstərici üzrə alınmış mənalı fərqlər səviyyəsindədir ($p=0,001$). Bu onu göstərir ki, müəyyən iş təcrübəsinə malik olan polis işçiləri nəinki öz dairəsində, həm də ictimai asayişin qorunması üzrə xidməti vəzifələrini yerinə yetirərkən vətəndaşlarla asanlıqla təmasda olurlar. Onlara sağlam karyerizm xasdır – əməkdaşlar öz ambisiyalarını gizlətmir, təşəbbüs göstərir, liderliyə can atırlar. Onlar üçün mənəvi təşviq tədbirləri, məsələn, təşəkkür

elan edilməsi və ya sadəcə rəhbərlik tərəfindən təriflənmək önəmlidir.

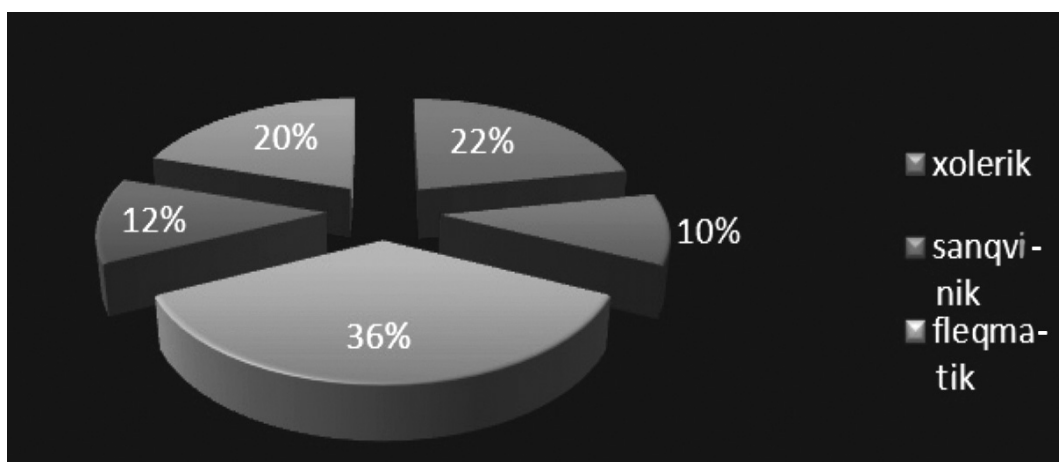
Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilirdi ki, yeni işə götürülmüş polis işçilərində əhəmiyyətlik səviyyəsi ($p=0,05$). Bu göstərici bir qədər yüksəkdir, lakin məzmunlu şəkildə interpretasiya edilə bilməz. Belə ki, onun kəmiyyət xarakteri müvafiq aksentuasiasının olmasından xəbər vermir.

Coşqunluq üzrə aparılan təhlil yeni işə götürülmüş polis işçilərində əhəmiyyətlik səviyyəsi ($p=0,05$) əhval-ruhiyyənin ani dəyişməsinə meyllilik və hisslərin özünü parlaq şəkildə büruzə verməsi kimi xarakteroloji cəhətlər aşkarlandı ki, bu da şübhəsiz xidməti-döyüş tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi zamanı yersizdir və uzunmüddətli ezamiyyətlərdə yoldaşlarla ünsiyyəti mürəkkəbləşdirir. Əlaqələrin qurulmasında səthilik bu əməkdaşları müxtəlif asosial şəxsiyyətlər qarşısında həssas edir. Alınmış nəticələri təhlil edərək belə fikrə gəlmək olar ki, daha peşəkar-müvəffəqiyyətli əməkdaşlar ətrafdakı insanlara və baş verən hadisələrə müsbət münasibəti müəyyən edən daha yüksək keyfiyyətlər nümayiş etdirirlər. Eyni zamanda onlar xidmət yoldaşları tərəfindən təqdirə və rəhbərliyin rəğbətləndirilməsinə daha çox ehtiyac duyurlar.

Bununla yanaşı eksperimentdə Ayzenkin temperament tipinin öyrə-

nilməsi metodikasından da istifadə olunmuşdur. Burada temperament tiplərinin frustrasiya yaşantıları ilə əlaqəsinin müəyyən etmək başlıca məqsəd olmuşdur. Bu metodika ilə apardığımız tədqiqat göstərdi ki, frustrasiya vəziyyəti daha çox o temperament tiplərində müşahidə olunur ki, onla-

rın hadisələrə dözümlü səviyyəsi aşağıdır və tez-tez hadisələrə pessimist münasibət bəsləyirlər. Neyrotizmin yüksəkliyi də frustrasiya vəziyyətinin yaranmasını şərtləndirir. Bu baxımdan frustrasiya vəziyyətinin dinamikliyi ilə temperament tipləri arasında müəyyən asılıq olduğunu ehtimal etmək olar.

Şəkil 1. Polis işçilərində frustrasiya səviyyəsinin göstəriciləri

Apardığımız rəy sorğusu və Ayzenk metodikasının təhlili göstərdi ki, polis işçilərinin temperament xüsusiyyətləri müəyyən parametrlərdə dəyişir. Şəkil 2-dən görünür ki, fleqmatiklər başqa temperament tiplərinə görə üstünlük təşkil edir. Belə ki, rəyi soruşulan polis işçilərinin 36%-i fleqmatik temperament tipinə malik olmuşdur. Ən aşağı temperament göstəriciləri sanqviniklərdə müşahidə olunmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, kadr seçimində liderlik xüsusiyyətlərinə görə polis işçiləri daha do-

minatlıq kəsb edən keyfiyyətlərə görə seçilməlidir. Rəyi soruşulanların 20% qarışıq temperament tipinə malik olmuşdur.

Nəticələr və əməli tövsiyələr:

– Apardığımız tədqiqat göstərdi ki, polis əməkdaşlarının fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin onların peşə fəaliyyətinə təsiri yalnız peşəkar keyfiyyətlərinin mövcudluğu ilə ölçülə bilməz.

– Peşə keyfiyyətləri ilə yanaşı polis əməkdaşlarını işə götürərkən onların fərdi-psixoloji xüsusiyyət-

ləri nəzərə alınmalı, onların stresə dayanıqlıq səviyyəsi müəyyən edilə bilər.

– Qeyd edilən cəhətlərin nəzərə alınmaması və polis əməkdaşları-

nın fərdi-psixoloji keyfiyyətlərinin imkan verdiyi fəaliyyət növündə çalışmaması sonradan onlarda peşəkar deformasiyanın yaranmasına gətirib çıxaracaqdır.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əliyev B.H.** Hüquq psixologiyası. Bakı: 2012, 765 c.
2. **Батаршев А.В.** Темперамент и характер. Психологическая диагностика. М.: 2001, с. 39.
3. **Гуревич К.М.** Профессиональная пригодность и основные свойства нервной системы. М.: Наука, 1970, 272 с.
4. **Михайлова Т.В.** Оценка и прогноз пригодности личного состава специальных подразделений МВД России к деятельности в чрезвычайных и экстремальных ситуациях. Дисс. канд. психол. наук. М.: 1990, 160 с.

ВЛИЯНИЕ ИНДИВИДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ НА УСТОЙЧИВОСТЬ СОТРУДНИКОВ ПОЛИЦИИ К СТРЕССУ

АБСТРАКТ

Непринятие во внимание индивидуально-психологических особенностей полицейских на мероприятиях государственной важности и в сложных ситуациях может привести к серьезным последствиям. С этой точки зрения, крайне важно повышение устойчивости полицейских к стрессу, и на этом основании учитывать их индивидуально-психологические особенности. Здесь отмечается, что личность – это совокупность индивидуальных особенностей и качеств, характера, темперамента и способностей. Эти особенности, прежде всего, проявляются в поведении и профессиональной деятельности полицейского. Наряду с этим, выбор профессии также зависит от темперамента и характера человека.

INFLUENCE OF INDIVIDUALLY-PSYCHOLOGICAL FEATURES ON

POLICEMEN'S STABILITY TO STRESS

ABSTRACT

No acceptance in attention of individually-psychological features of policemen to actions of the state importance and in difficult situations can lead to serious consequences. From this point of view, increase of policemen stability to stress, and on this basis to consider their individually-psychological features is the extremely important. Here it is noticed, that the person is a set of specific features and qualities, character, temperament and abilities. These features, firstly, are shown in behaviour and professional work of the policeman. Along with it, the trade choice also depends on temperament and character of the person.

ƏCNƏBİ TƏLƏBƏLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİNİ ÖYRƏNMƏSİNDƏ ONLARIN İNTELLEKTUAL İNKİŞAF SƏVİYYƏSİNİN ROLU

Cəbrayilova Rahilə

Bakı Dövlət Universitetinin Psixologiya

kafedrasının dissertantı

E-mail. cabrailovarah@mail.ru

Açar sözlər: *əcnəbi tələbələr, Azərbaycan dili, intellekt, tərcümə, dil, yazı, ana dili, xaricdə təhsil, oxu, təlim-tədris sistemi*

Ключевые слова: *иностранные студенты, азербайджанский язык, интеллект, перевод, язык, письменность, родной язык, образование за рубежом, чтение, образовательная система*

Keywords: *foreign students, Azerbaijani language, intellect, translation, language, writing, native language, education abroad, reading, educational system*

GİRİŞ

Azərbaycan ictimai həyatına dərindən daxil olmaq üçün ən güclü vasitə Azərbaycan dilini öyrənməkdir. Azərbaycan xalqının təşəkkülündə, inkişafında müstəsna rol oynayan, onun varlığının ayrılmaz atributu olan Azərbaycan dilinin nüfuzu artmışdır. Azərbaycan dili dünyada siyasət, mədəniyyət, elm dili, ünsiyyət vasitəsi kimi şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycanda tərcümə işi ilə yanaşı, onun əcnəbi tələbələr tərəfindən mənimsənilməsi prosesini gücləndirməklə, onların cəmiyyətimizə adaptasiyasına kömək etmiş olarıq. Tədqiqatlar göstərir ki, birinci kursda

təhsil alan tələbələr Azərbaycan dilini həmişə uğurla mənimsəyə bilmirlər. Əcnəbi tələbələr öz ölkələrində lazımi səviyyədə təhsil ala bilmədiklərindən Azərbaycan dilini lazımi səviyyədə mənimsəyə bilmirlər. Şübhəsiz ki, əcnəbi tələbələr Azərbaycan dilini öyrənərkən dil qabiliyyətinə və dil fəallığına malik olmalıdırlar. Dil qabiliyyəti dilçiliyin, dil fəallığı isə psixologianın sahəsi hesab edilir.

Dil və onun daşıyıcısı olan əcnəbi tələbələr arasında məhdudlaşmanın bir neçə səviyyəsi mövcuddur. Bunlar real və potensial mülahizələrdir. Bu dil qabiliyyətini təsvir etmək

üçün zəruridir. Dünyada ana dili hər bir xalqın, hər bir millətin mənəvi sərvətidir. Ana dili hər xalqın varlığının mövcudluğunun əsas komponentidir. İnsan körpəlikdən mənsub olduğu xalqın dilini laylalar, bayatılar, oxşamalar vasitəsilə mənimsəməyə başlayır. Məktəbəqədər və məktəb yaşlarında, gənclik və ahillik dövrlərini bu dillə keçirir. Hər bir insan öz ana dilini bilməyə borcludur və onu göz bəbəyi kimi qorur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dili dünyanın ən gözəl dillərindən biridir. Dilimizin axıcılığı, incəliyi bu dili çoxlarına sevdilir. Eyni zamanda Azərbaycan dilində çoxmənalı sözlər, omonim, sinonim, antonimlər öz zənginliyi ilə bu dilin gözəlliyini daha da artırmaqdadır. Bu dili öyrənmək istəyən hər bir kəs ciddi çalışmalıdır.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dövləti müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkəmizə maraq daha da artmışdır. Bu özünü həmçinin gənclər və yeniyetmələr arasında daha çox göstərməyə başladı. Artıq hazırlıq kursları fəaliyyətə başladı. Bu hazırlıq kurslarında təhsil almaq istəyən əcnəbi tələbələrin sayı ildən-ilə artmağa başlayır.

Problemin işlənmə dərəcəsi. Bəzi tədqiqatçılar D.Slobin, H.Xomski, L.V.Vıqotski və A.A.Leontyev psixolinqvistika məsələlərini dil, nitq

mədəniyyəti, təfəkkür, ünsiyyət məsələlərini araşdırmışlar. A.İ.Zimnya əcnəbi tələbələrin rus dilini, R.V.Özyürek isə Azərbaycan dilinin öyrənilməsi, onun ayrı-ayrı aspektləri barədə tədqiqatları ilə diqqəti cəlb edir.

Pedaqoji-psixoloji ədəbiyyatda praktik psixologiya, psixodiagnostika, testlər və sorğulara aid xeyli tədqiqat əsərləri cəmləşmişdir. Bu sahədə praktik psixologiyanın ayrı-ayrı aspektləri araşdırılmışdır. A.Mehrabian, M.Ş.Məhəmməd-Eminov praktik psixologiya test və sorğular tərtib etmişlər.

Azərbaycan tədqiqatçıları A.Abdullayev, H.İsaxanlı, M.Qurbanova və N.Salamova Azərbaycan dilinin tədrisi tarixi, dil problemlərinin çətinlikləri, əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin mənimsənilməsi yollarına dair filoloji, pedaqoji, dilçilik aspektindən tədqiqatlar aparmışlar.

Azərbaycan tədqiqatçılarının digər bir qrupu problemin ayrı-ayrı aspektlərini araşdırmışlar. Məsələn, AMEA-nın müxbir üzvü, professor Bəxtiyar Əliyev, professorlar Əbdül Əlizadə, Muxtar Həmzəyev, Kamilə Əliyeva, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru Rəşid Cabbarov pedaqoji psixologiya, yaş psixologiyası, təlim psixologiyası, təlim prosesinin motivasiyası, təlim, tərbiyə və təhsil psixologiyası, Ə.Bayramov, S.Əmiraslanova, Ə.Qədirov, N.Kazımov,

R.Məmmədzaadə, A.Məmmədov, Ə.Həşimov, Ə.Paşayev və başqaları isə özünütərbiyə, əqli inkişaf xüsusiyyətləri, idrak prosesi, təlimin psixologiyası məsələlərini tədqiq etmişlər.

Göründüyü kimi, mövzunun ayrı-ayrı aspektləri müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən araşdırılsa da, əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini mənimsəməsi pedaqoji cəhətdən hərtərəfli, sistemli öyrənilməmişdir. Bu sahədəki boşluğu doldurmaq çox önəmlidir və mövzunun tədqiqi olduqca aktual, əhəmiyyətli və dəyərlidir.

Tədqiqatın məqsədi əcnəbi tələbələrin xarici dili mənimsəmək səviyyəsindəki motivasiya prosesini, adaptasiya məsələlərinin nəzəri-metodoloji əsaslarını, onların Azərbaycan dilini öyrənmək sahəsindəki başlıca xüsusiyyətlərini sosial-psixoloji aspektdən tədqiq etməkdir.

Tədqiqatın vəzifələri. Bu məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirmək lazımdır:

- problemə dair psixoloji-pedagoji ədəbiyyatı təhlil etmək;
- xarici dil öyrənmənin sosial-psixoloji mahiyyətini açıb göstərmək;
- əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsi zamanı qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılması yollarını müəyyən etmək;
- əcnəbi tələbələrin Azərbaycan dilini öyrənməsinin eksperi-

mental-psixoloji cəhətlərini şərh etmək.

Tədqiqatın metodikası. Əcnəbi tələbələrin təlim motivasiyası, adaptasiyası Azərbaycan dilinin öyrənilməsi probleminin eksperimental-psixoloji xüsusiyyətlərini və psixodiyagnostikasını öyrənmək üçün aşağıdakı anket, sorğu və s. metodlardan istifadə edilir:

- Təlim fəaliyyətinin motivasiyası metodikası;
- Terminal dəyərlər sorğusu metodikası.
- Həyat mənası yönümü testi.
- Liri testi.
- C.Holland testi.
- C.Kettel testi metodikası.
- Bine və Simon testi.
- R.Amtxauerin intellektual struktur testi.

A.V.Şutsun FİRO-B sorğusu (şəxsiyyətlərarası münasibətlər sorğusu).

Əcnəbi tələbələrin intellektual inkişaf səviyyəsinin adaptasiya prosesinə təsiri səviyyəsini tədqiq etmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:

- Yaş çətinlikləri testi (Ravenin metodu).
- K.Rocers və R.Daymondun metodları.
- Sosiometrik sorğular.
- Mənimsəmənin təhlili.

Əsas məzmun. Ölkəmizdəki əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin

tədrisi ilə əlaqədar kitablar, dərsliklər çap edilməyə başladı. Bu dərs kitabları Azərbaycandakı dərs proqramlarına uyğunlaşdırılmalıdır. Bunlar əlbəttə ki, mütəxəssislər tərəfindən tədqiq edilir və sonra çapa hazırlanır. Yaxın-uzaq ölkələrdən gəlmiş tələbələr bu dili öyrənmək üçün mütəxəssislərlə daimi ünsiyyətdə olmalıdırlar. Onlar gündəlik dərslərini və tapşırıqlarını azərbaycanlı tələbələr və Azərbaycan dili müəllimləri ilə müzakirə etməlidirlər. İlk növbədə intonasionalara, vurğulara diqqət yetirməli və onlar dilin əhəmiyyətini bilməlidirlər.

Azərbaycan dili ilə digər xarici dillər arasındakı incə fərqləri tədris prosesində əcnəbi tələbələrə anlatmaq lazımdır. Elə tədris bu fərqi üzərində qurulmalıdır. İlk növbədə sadə və anlaşıqlı cümlələrdən istifadə edərək ünsiyyət qurmaq lazımdır. Dil öyrənən qruplar 10 nəfərdən çox olmamalıdır. Əcnəbi tələbələrə dərs deyən müəllimlərin səviyyəsinə və hazırlığına da nəzarət olunmalıdır.

İlk növbədə tələbələrə nitq (danışmaq) və yazmaq dərsləri keçilməlidir. Müəllim özü danışmaqdan çox tələbəni danışdırmağı bacarmalıdır və bu sahədə daha çox səy göstərməlidir. Diskussiya texnikası tələbələrə düşünmək və danışmaq vərdisləri qazandırır ki, bu da olduqca önəmlidir [3, s.46].

Dili öyrənmək lazımdır. Hər bir kəsin lüğət ehtiyatının zənginləşməsində dil bir xəzinədir. Bunun üçün dili sevmək azdır, bu dildə olan şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini, klassiklərin yaradıcılıqlarını, müasir dövrün ədəbiyyatını müntəzəm olaraq oxumaq lazımdır. Dil fikrin ən incə cizgilərini ifadə edir. Odur ki, hər bir dövlətin nüfuzu onun intellektual sərvətindən asılıdır.

Hal-hazırda Azərbaycanda minlərlə tələbəyə xaricdə təhsil almaq üçün imkan yaradılıb. Onlar təhsil aldıkları ölkələrdə Azərbaycanı ləyaqətlə təmsil edirlər. İndi əksər ölkələrdə diasporamız da fəaliyyət göstərir. Artıq Azərbaycanın dünya dövlətləri arasında xüsusi yeri vardır. Bütün ölkələrdə səfirliklərimiz diasporamızla birlikdə xaricdə təhsil alan azərbaycanlı tələbələrlə sıx əlaqə saxlayır, onların ölkəmizdən kənarda da xalqımızın adına layiq davranışına, təhsilinə də diqqət yetirirlər. Həmin ölkələrdə müxtəlif xarakterli tədbirlər keçirilir, onlara yaşadıkları və təhsil aldıkları ölkələr haqqında mütəmadi məlumatlar verilir. Bizim ölkəmizdə də belədir. Xaricdən gəlib bizdə təhsil almaq istəyən gənclərə ilk növbədə təhsil aldıkları ölkə haqqında ətraflı məlumat verilir. Bakının və ölkəmizin bütün gözəlliklərini xarici tələbələrə əyani göstərmək onların

şüurunda ciddi dəyişikliklərə səbəb olur.

Gənclərimiz beynəlxalq dilləri yaxşı bilirlər. Azərbaycan dilinin də beynəlxalq dilə çevrilməsi arzusu səslənir. Lakin etiraf edilir ki, “Azərbaycan dili ingilis dili kimi beynəlxalq dil ola bilməz. Bu reallığı təbii qəbul etmək lazımdır, azı ona görə ki, Azərbaycan sahəsinə görə çox da böyük ölkə deyil” [1, s.12].

Əcnəbi tələbələr “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2009-cu il 19 iyun tarixli Qanunun 43 və 44-cü maddələrinə uyğun olaraq Azərbaycanda təhsil almaq hüququna malikdirlər.

Ayındır ki, son dövrlərə qədər dilçilikdə dil mücərrəd bir anlayış kimi tədqiq edilmişdir. “Dil özündə və özü üçün” prinsipi ilə kifayətlənən struktur dilçilik məktəbi ideyalarının sürətlə inkişaf etməsi də zaman etibarilə çox da uzaqda deyil.

Dilin əsas funksiyası ünsiyyət funksiyasıdır. Çünki o, dil strukturunun və inkişafının gerçəkləşməsi barəsində dəqiq anlayışlar verir. Dilin yerdə qalan xüsusiyyətləri ünsiyyətin törəmə funksiyasıdır.

İndi Azərbaycan dilinin özünəməxsus inkişaf qanunları ilə cıllanmış, kamil qrammatik quruluşu, zəngin söz fondu, geniş ifadə imkanları, mükəmməl əlifbası, yüksək səviyyəli yazı normaları vardır. Bununla

yanaşı, ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində hələ görüləsi işlər çoxdur.

Tələbələrə dil təliminin məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq təhsilin bütün pillələri aşağıdakı məzmun xətləri üzrə təyin edilmişdir: *dinləyib – anlama və danışma, oxu, yazı, dil qaydaları*.

Dinləyib-anlama və danışma – məzmun xətti tələbələrdə danışanın fikrini dinləyib-anlamaq və buna münasibət bildirmək bacarığını formalaşdırır. İnformasiya mənbələrindən alınan məlumatlara tənqidi yanaşmaq, əsas ideyanı ikinci dərəcəli ideyadan fərqləndirmək və inandırıcı şəkildə təqdim etmək vərdişləri aşılayır.

Yazı – məzmun xətti əcnəbi tələbənin sözləri və cümlələri aydın (oxuna bilən şəkildə) yazmasını, konkret şəraitə və məqsədə uyğun olaraq cümlələr qurmasını, fikirlərini abzaslarla ifadə etməsini, tədricən ilkin yazı üzrə bacarıqlar qazanmasını, təsviri və mühakimə xarakterli mətnlər qurmasını aşağıdakı təlim nəticələrinə nail olmasını təmin edir:

- əcnəbi tələbə kiçik və böyük hərfləri, sözləri və cümlələri aydın yazır;
- müşahidə etdiyi əşya və hadisələr haqqında təsviri xarakterli kiçik həcmli mətnlər yazır;
- əməli yazılar (məktub, ərizə, elan, divar qəzetinə məqalə,

tərcümeyi-hal) tərtib edə bilmə-sini nümayiş etdirir;

- yazıda kalliqrafiya, orfoqrafiya və durğu işarələri qaydalarına əməl edir.

Dil qaydaları – məzmun xətti dilimizin fonetik, leksik və qrammatik quruluşu ilə bağlı minimum bilik və bacarıqlarını yığcam, sadə qaydalar və aydın şərhlər şəklində tələbələrə çatdırılmasını, orfoqrafiya və durğu işarələri vərdişlərin aşılmasını təmin edir:

- onların yaş həddinə uyğun zəruri fonetik, leksik, qrammatik biliklərə yiyələndiyini nümayiş etdirir;
- seçdikləri dil faktlarını qruplaşdıraraq təqdim edir;
- dinlədikləri fikri anladığını nümayiş etdirir;
- şifahi nitq bacarıqlarına malik olduqlarını nümayiş etdirir;
- qarşılaşdıqları sözlərin mənasını başa düşdüklerini nümayiş etdirir.

Göründüyü kimi, bu şərtlər əcnəbi tələbələrdə nitq bacarığının formalaşmasına, ünsiyyət mədəniyyətinə yiyələnmələrinə imkan yaradır, nəticədə müəllim peşəsinin sosial-psixoloji mexanizmləri artıq özünü təlim prosesində büruzə verir.

Dilin yaxşı öyrənilməsi üçün əcnəbi tələbələr arasında hər sahədə bərabərlik təmin olunmalıdır. Tədrisdə tələbələrin yeri çox əhəmiyyətli

olduğundan Təhsil Nazirliyi keyfiyyətli müəllimlər yetişdirmək üçün dil müəllimlərinin ixtisasartırma proqramlarını yenidən nəzərdən keçirib inkişaf etdirməlidir. Ali məktəblərlə əməkdaşlıq edilərək peşəkar müəllimlər yetişdirməlidir. Qısası, keyfiyyətli və müasir dil müəllimləri hazırlanmalıdır. Dilimizin keçmişi və mədəniyyəti önə çəkilməli və dilin ictimai həyatımızdakı əhəmiyyəti məntiqlə əcnəbi tələbələrə izah olunmalıdır.

İnkişaf prosesində olan ölkəmizdə hər sahədə olduğu kimi, təhsildə də elmi araşdırmalara yer verilməlidir. Təhsil sahəsindəki problemlər həll edilməli və mütərəqqi üsullardan istifadə olunmalıdır. Bütün bunlar hamısı sadəcə dövlətin vəzifəsi deyil. Bu sahədə bütün fərdlərin, qeyri-dövlət qurumlarının, hətta valideynlərin köməyinə ehtiyac vardır» [2, s.31].

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan təlim-tədris sisteminə adaptasiyasında Azərbaycan dilinin mənimsənilməsilə yanaşı, təlim-tədris zamanı tərbiyə işinin təşkili formaları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Əcnəbi tələbələrin tərbiyəsinin təşkili formaları onların dil öyrənmə prosesində mühüm rol oynayır. Tərbiyənin məzmununu milli və ümumbəşəri mədəni dəyərlərin məcmuusu təşkil edir. Əcnəbi tələbələrə vətənpərvərlik

aşılmaqla onlarda Azərbaycana sevgi hisləri formalaşdırılır.

Azərbaycan pedaqoji-psixoloji prosesində əcnəbi tələbələrin tərbiyəsi qlobal strateji məqsəd güdür. Tərbiyə zamanı əcnəbi tələbələrin yaş fərqi və cinsi xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Bu zaman əcnəbi tələbələrin hisslərinə, şüurlarına və davranışlarına təsir göstərmək lazım gəlir. Azərbaycanın ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi, təlim-tərbiyə mühitinə adaptasiya olunan əcnəbi tələbələr təkcə milli pedaqoji-psixoloji tərbiyənin nəticəsində milli və ümumbəşəri dəyərləri mənimsəmir, həm də özünütərbiyə vasitəsilə öz xarakterini, təbiətini, müsbət mənada dəyişdirir, təkmilləşdirir və formalaşdırır.

Bunun üçün onlar öz üzərində şüurlu, məqsədyönlü və müstəqil surətdə işləməli olurlar. Özünütərbiyə insanın özündə zehni, mənəvi, fiziki və estetik keyfiyyətləri, adət, rəftar və davranışı təkmilləşdirməyə yönəldilmiş şüurlu və müntəzəm fəaliyyətdir. Yenidəntərbiyəyə nisbətən özünütərbiyə daha çətin, daha kamil, daha mürəkkəb prosesdir. Çünki ilkin tərbiyədə də, yenidəntərbiyədə də iki tərəfin iştirakı zəruri şərtidir. Özünütərbiyə zamanı əcnəbi tələbələr tərbiyəçinin nəzarəti və rəhbərliyi olmadan müstəqil, öz təşəbbüsü ilə zəruri saydığı mənəvi keyfiyyətləri mənimsəyir. Tərbiyəçinin bilavasitə

nəzarəti olmadan, onların məsləhətləri əsasında əcnəbi tələbələrin cəmiyyət üçün faydalı keyfiyyətləri məqsədyönlü və planlı surətdə mənimsənilməsi özünütərbiyədir. Özünütərbiyənin özünümüşahidə, özünüdərkətmə, özünütədqin, özünüməcburetmə, özünənəzarət, özünütəhlil, özünütənqid, özünüsınama və s. üsulları var.

Yenidəntərbiyə əcnəbi tələbələrin şəxsiyyətində, rəftar və davranışında müşahidə edilən qüsurların, zərərli keyfiyyətlərin aradan qaldırılmasıdır. Yenidəntərbiyə nisbətən xeyli çətin prosesdir. Çünki yenidəntərbiyə zamanı əcnəbi tələbələrin öz əvvəlki mühitində formalaşmış bəzi qüsurlar aradan qaldırılmalı və mütəmadi iş aparılmalıdır. Müəllim bir tərəfdən əcnəbi tələbənin şüurunda həkk olunmuş yanlış əxlaqi və ya digər mənəvi keyfiyyətin yanlışlığını isbat etməli, onu inandırmalı və aradan qaldırmağa çalışmalı olur. Digər tərəfdən də o, dəf edilən qüsurlu xüsusiyyətlərin əvəzində yeni mühit və cəmiyyət üçün faydalı olan keyfiyyətləri əcnəbi tələbələrə aşılamağa çalışır. Əcnəbi tələbənin şüurunda və ya davranışında kök salmış zərərli əlamətlərin məqsədyönlü, planlı və müntəzəm surətdə ləğvi və onların əvəzində ictimai əhəmiyyət kəsb edən milli və ümumbəşəri keyfiyyətlərin ona aşılması yenidəntərbiyədir.

Beləliklə tərbiyə və onun tərkib hissəsi olan özünütərbiyə və yenedəntərbiyə əcnəbi tələbələrin Azərbaycan sosiomədəni mühitinə adaptasiyasına xidmət edir.

Əcnəbi tələbələrə xeyirxahlıqla yanaşılmalıdır. Xoş ovqat yaradılmalıdır ki, əcnəbi tələbə öyrəndiklərini danışa bilsin. Əsəbilik, gərginlik əcnəbi tələbəni çaşdırır, o, bildiyini doğru-düzgün ifadə etməkdə çətinlik çəkir. Hər bir əcnəbi tələbənin psixologiyasını, fərdi xüsusiyyətlərini bilmək lazımdır. Dərsin gedişində bu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Qrupda ipə-sapa yatmayan əcnəbi tələbələrlə iş aparmaq lazımdır.

Müasir psixologiyada əcnəbi tələbələr üçün xarici dil hesab olunan Azərbaycan dilinin öyrənilməsinin müasir metodikasında aktiv və passiv üsullardan istifadə edilir. Rusiya tədqiqatçısı İ.İ.Rezvin özünün “Dilin modelləri” əsərində dilin sintetik modellərinə münasibətdə analitik və əks modelləri fərqləndirir. Müəllifin fikrincə, bu iki model dilçiliyin iki mümkün təsviri növünə uyğun gəlir. Bunlardan biri dil sisteminə nitq faktlarından, ikincisi isə dil sistemindən nitq faktlarına gedən yoldur. Hansı şəkildə isə onlar kommunikasiyanın iki aktının aspektinə – dinləməyə (“analiz”) və danışmağa (sintez) uyğun gəlir” [8, s.12].

Müəllif “dərkolunan” analitik və sintetik modelləri qarşı-qarşıya qo-

yur. Əks modellər “sintetik modellərin əksəriyyəti üçün “qurulmuş ola bilər” və sintetik modelləri (uyğun olaraq) danışan və dinləyən modellərdən ayırır” [9, s. 5].

A.A.Leontyev İ.Rezvinin mövqeyini tənqid edərək göstərir ki, birincisi, İ.İ.Rezvinin sistemində müxtəlif meyarlarla fərqləndirilmiş modellərin tipləri bir-birinə aydın şəkildə qarşı qoyulmayıb. “Biz hər şeydən əvvəl dilçilik modellərinin iki müxtəlif dönərliyi modelini nəzərdə tuturuq.

Aydındır ki, dilin tədrisi, ümumiyyətlə dil qabiliyyətilə əlaqədar bizi maraqlandıran nöqtəyi-nəzərə görə, istifadə edilmiş qaydaların xarakterinə qoyulmuş əlavə məhdudiyyətlərsiz belə imkanların olması faktı olduqca az maraq doğurur. Sadəcə olaraq deyə bilərik ki, biz aktiv və passiv qrammatikanı, dinləmə və danışmanı ayrı-ayrılıqda öyrənə bilmərik. Buradan müəyyən modellər tipinin ilkin vəziyyətinə qayıtma vəziyyətinin məhdudlaşdırılması zərurətini meydana gəlir. Bununla da bir-birinə dönən distrubitiv modellərin analitik və sintetik variantlarından danışmaq daha qanunauyğundur, lakin bu mənada dönməyi, deyək ki, dəyişən sintetik və nəzəri çoxlu analitik modeli nəzərdən keçirmək düzgün deyildir” [7, s.59-60].

Müəllif ikincisi analizin nəticələrinin və sintezin əsas materialının

bir-birilə eyni olmadığını göstərir. Analiz və sintezin kommunikativləri kimi nitqin qavrama şərtilə nitqin motivasiyasının müxtəlif növləri bir-birindən ayrılı bilər.

Üçüncüsü, linqvistik analitik model və müfəviq olaraq sintetik tip psixoloji və psixolinqvistik reallığı əks etdirmir. Buna səbəb odur ki, nitq fəaliyyəti doğma və yad dillərə laqeyddir. Bu həmişə mühüm əməliyyatlar sistemidir.

Görkəmli Rusiya alimi L.V.Şerba aktiv və passiv qrammatikanı dilçilik əsasında fərqləndirsə də o, psixoloji əhəmiyyəti də daşıyır. Şerbanın fikrincə: “Passiv qrammatika hər hansı dilin quruluş elementlərinin əhəmiyyətini, funksiyalarını onları formalarından, daha doğrusu onların xarici tərəflərindən çıxış edərək öyrənir. Aktiv qrammatika bu formaların tətbiq edilməsini öyrədir” [11, s. 84].

Göründüyü kimi, əcnəbi tələbələrə Azərbaycan dilinin xarici dil kimi tədrisi zamanı aktiv və passiv qrammatikanın dinləmə, danışma, yazmanın vəhdəti – bununla Azərbaycan cəmiyyətinə və təlim-tədris prosesinə adaptasiyası prosesi reallaşmış olur. Çünki adaptasiya fəal fəaliyyət üçün zəmin rolu oynayır, eyni zamanda onun səmərəliliyinin zəruri şərtidir. Adaptasiyanın əcnəbi

tələbələrin bu və ya digər sosial rolu yerinə yetirməkdə müsbət əhəmiyyəti bundadır.

Nəticə və tövsiyələr. Bütün bu adaptasiya formaları, eləcə də əqli fəaliyyətin göstəricisi olan intellektual inkişaf səviyyəsi və idraki fəaliyyətinin tənzimləmə funksiyası olan diqqət vasitəsilə əcnəbi tələbələr tədrisdə uğurlar qazanar, Azərbaycan dilini dərinlən öyrənərək qarşılarına qoyduqları məqsədə – ixtisaslarına uyğun fənləri də dərinlən mənimsəyə bilərlər. Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan cəmiyyətinə və təhsil prosesinə adaptasiyası uzun çəkən proses olub onların ölkəmizdə təhsil aldıkları və yaşadıkları dövrdə davam edir. Əcnəbi tələbənin uğurları bir çox amillərdən asılıdır ki, burada əqli fəaliyyətin əsas göstəricilərindən biri olan intellektual inkişaf əsas yer tutur.

Əcnəbi tələbələrin Azərbaycan ali məktəblərində uğur qazanmasında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi məsələsi əsas və başlıca yer tutur. Bu sahədə çətinliklər, səhvlər özünü göstərsə də peşəkar müəllimlər bu çətinlikləri aradan qaldırmağı bacarırlar. Bütün ali məktəblərin əcnəbi tələbələr üçün hazırlıq kurslarında xüsusi proqramlar, dərslər vəsaitləri hazırlanmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın bu günü və gələcəyi. Gəncliyin sözü// Yeni Azərbaycan Partiyasının təşkil etdiyi yay məktəbi. Bakı, 2010, s. 11-14.
2. **Məmmədov A.Y.** Təlimin psixoloji əsasları. Bakı: Maarif, 1992, 287 s.
3. **Özyürək R.B.** Azərbaycanda təhsil alan türkiyəli tələbələrin dil problemləri. Bakı: Təhsil, 2005, 256 s.
4. **Rüstəmov A.** İctimai inkişaf və dil. Bakı: Təknur, 2012, 144 s.
5. Təbiiyin təşkilati formalarının dil öyrənmək prosesində rolu. Bakı: Təhsil, 2001, 47 s.
6. **Лагереv В.В.** Адаптация студентов к условиям обучения в технологическом вузе и особенностях организации учебно-воспитательного процесса с первокурсниками. Москва: Прогресс, 1991, 48 с.
7. **Леонтьев А.А.** Проблемы развития психики. Москва: Наука, 1992, 125 с.
8. **Резвин И.И.** Модели языка. Москва: Изд.во. АН СССР, 1984, 190 с.
9. **Резвин И.И.** Трансплатационный анализ и трансформационный синтез//В сб. «Лингвистик». М.: АН СССР, 1984, с 3-27.
10. **Слобин Д., Грин Дж.** Психоллингвистика. М.: Прогресс, 1996, 350 с.
11. **Шерба Л.В.** Преподавание иностранных языков в средней школе. М.: Прогресс, 1980, 187 с.

**РОЛЬ УРОВНЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ
ИНОСТРАНЦЕВ В ПРОЦЕССЕ ИЗУЧЕНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА**

АБСТРАКТ

Статья исследует социально-психологические проблемы иностранных студентов в процессе их адаптации к азербайджанской общественно-культурной жизни, необходимость изучения азербайджанского языка, проблемы перевода, способности к изучению языка и их общий уровень интеллектуального развития. Автор показывает важность наличия соответствующего уровня интеллектуального развития иностранных студентов, которые поставили себе целью свободно овладеть письменным и разговорным азербайджанским языком, и выражает уверенность, что студенты, имеющие соответствующий уровень интеллектуального развития и нужный уровень внимательности смогут успешно выучить азербайджанский.

**THE ROLE OF INTELLECTUAL DEVELOPMENT
OF FOREIGN STUDENTS IN THE PROCESS OF STUDYING
AZERBAIJANI LANGUAGE**

ABSTRACT

The article investigates socio-psychological problems of foreign students during their adaptation to Azerbaijan's socio-cultural life, the necessity of learning the language, translation problem solving, language ability and their intellectual development level. The author shows the importance of the relevant intellectual development of the foreign students if they want to learn to speak and write in Azerbaijani fluently, and is confident that students with relevant intellectual development combined with the appropriate level of attention can successfully learn Azerbaijani language.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 02 sentyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

QƏRAR QƏBULU XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN KOQNİTİV ÜSLUB TƏSİRİ

Fatimə Bayramova

*Bakı Dövlət Universitetinin,
sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin,
psixologiya kafedrasının doktorantı
E-mail: Fatima90@live.ru*

Açar sözlər: qərar qəbulu, idarəetmə, koqnitiv üslub, psixi proseslər, individual fərqliliklər

Ключевые слова: принятие решений, управление, когнитивные стили, психические процессы, индивидуальные различия

Keywords: decision making, management, cognitive styles, mental processes, individual differences

XÜLASƏ

Məqalədə nəzəri istiqamət üzrə koqnitiv üslubun qərar qəbuluna təsirinin psixoloji aspektləri araşdırılmışdır. Koqnitiv üslubdan nə zaman və nə üçün istifadə olunduğu göstərilmişdir. İdarəetmə qərarlarının keyfiyyət səviyyəsi və qəbulu üsulları qərar qəbulu edən subyektin psixoloji vəziyyətindən asılılığı müəyyən edil-

mişdir. Alimlərin, tədqiqatçıların irəli sürdükləri nəzəriyyələrə əsaslanan məqalədə koqnitiv üslubun idarəetmə qərarlarının qəbulunda rolunun əvəz edilməz olduğu, idarəetmə qərarlarının mahiyyətinin anlaşılmasında qərarların hazırlanması və qəbulu proseslərinə təsir göstərən amillər həlledici mövqeyi qeyd olunmuşdur.

GİRİŞ

Məlumdur ki, qərar qəbulu ilə bağlı təkrarlanan situasiyalarda insanın (rəhbərin) davranışı dayanıqlılıq keyfiyyəti əks edir ki, bunun da psixoloji əsasında qərar qəbulunun müəyyən üslubu dayanır. Və, bu üslublar koqnitiv, emosional və iradəvi pro-

seslərin inteqrasiya səviyyəsinin müxtəlifliyi ilə xarakterizə olunurlar. Bununla bəzən, qərar qəbulu üslublarına iyerarxik sistem (individual fəaliyyət üslubu və şəxsi təşkilin xüsusiyyətləri ilə əlaqədə olan), fəaliyyət üslubu, inteqral individuallığın

sistemyaradan funksiyası kimi baxıla bilər.

Qərar qəbulunun üslub xüsusiyyətlərinin məntiqi əsasları şəxsiyyətlə situasiyanın qarşılıqlı təsiri prosesindən qaynaqlanır. Qarşılıqlı təsirin “bərabərləşdirilməsi” iki yolla həyata keçirilir:

1. Ətraf mühitin zəifliyinin təsviri;
2. İnsan təbiətinin potensiallığı və çevikliyinin müxtəlif səviyələrini əks etdirən psixoloji nəzəriyyənin qurulması.

Aydındır ki, yalnız bu yolla qərar qəbulu prosesinin xüsusiyyətlərini aşkarlamaq mümkündür.

Qərar qəbulu prosesinin insanın ətraf aləmlə qarşılıqlı təsiri kimi araşdırılması iki mühüm məqamı ortalığa çıxarmağa imkan verir: 1) Problemlə situasiyanın ilkin qiymətləndirilməsi, obrazın yaradılması; 2) Situasiyanın dəyişdirilməsi. [B.ФраhкЛ (1990)] İki tərəf arasındakı qarşılıqlı təsir kimi araşdırılan qərar qəbulundakı koqnitiv komponentə şüurun struktur təşkili xüsusiyyətləri prizmasında baxıla bilər. Situasiyanın dərk edilməsi və fəaliyyət strategiyasının formalaşdırılması ilə bağlı koqnitiv proseslərin formal – dinamik xarakteristikası kimi koqnitiv üslub çıxış edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, koqnitiv üslubun təbiəti ilə bağlı tam şəkildə

anlaşılmaya hələ də, nail olunmamış və bu aspektdən yekdillik yoxdur. Bəzi tədqiqatlarda göstərilir ki, koqnitiv üslub beynin yarımkürələri arasındakı assimettriya, intellektin səviyyəsi, temperamentin xassələri və şəxsiyyətin motivasiyası ilə əlaqədardır. [11,s.56] Digər tərəfdən, qeyd edilir ki, koqnitiv üslub – sosio-mədəni amillərin təsiri altında formalaşan yaranışdır. [12,s. 78-81]

Beləliklə koqnitiv üslub – individuallığın baza xarakteristikaları sırasına daxildir. Koqnitiv üslub:

1. Bioloji və sosio – mədəni amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirinə özündə ehtiva edir;
2. Üslub parametrləri individuallığın çoxsaylı müxtəlif psixoloji xarakteristikaları (sensomotorika, psixofizioloji xarakteristika, temperament) ilə korrelyasiya bağlılığındadır. [1, səh310]
3. İndividual xassələrin bütün səviyyələri ilə əlaqədər, individual fəaliyyət üslubuna təsir göstərir, eyni zamanda, həmin üslubdan asılıqdadır. [3,səh 105]
4. İndividual variativliyə malikdir, hər hansı bir fəaliyyətin müvəffəqiyyətliyinə aidiyyəti var və insan biliyi, bacarığı ilə eyniyyətdə deyildir. [10,səh 154]

İdarəetmə qərarlarının mahiyyətinin anlaşılmasında qərarların hazırlanması və qəbulu proseslərinə təsir göstərən amillər həlledici rol oynayırlar. O.Kulaqın [14,s.184]yazır ki, sözügedən amilləri iki böyük qrupda birləşdirmək olar: 1) situasiyalı; 2) şəxsi. Məhz ikinci qrup amillər – ələlxüsus rəhbərin şəxsi özəllikləri, birinci qrupla müqayisədə, daha az saylı tədqiqatlarda özünə yer ala bilmişdir.

Ayındır ki, insanların psixoloji fəaliyyət kifayət qədər mürəkkəb məzmunu və struktura malikdir və bu aspektdən həmin fəaliyyətin psixi proseslər məcmusu kimi təqdimatı, onun araşdırılması və öyrənilməsi nöqteyi-nəzərindən zəruri metodoloji tələb kimi ortalığa çıxır.

Psixi proseslər, bir qayda olaraq, üç qrupa bölünür:

1) İdrak prosesi (koqnitiv): Qərar qəbulu prosesində həlledici əhəmiyyət daşıyır. Bu prosesə aşağıdakılar şamil edilir:

– Duyğu, qavrayış, hafizə, təfəkkür, təxəyyül, diqqət.

Qərar qəbulu yaxud seçim probleminin həllində istifadə olunan informasiyanın qəbulu, saxlanması və emalı məhs bu proseslər vasitəsilə həyata keçirilir.

2) İradəvi proses;

3) Emosional proses.

Koqnitiv üslubun əsas funksiyalarına aşağıdakılar aid edilir: 1) Adap-

tasiya: individuallığın sosial, mühit və fəaliyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılması; 2) Kompensator: formalaşma individuallığın güclü tərəflərinə istinadla və zəif tərəflərin nəzərə alınması ilə aparılır; 3) Sistemyaratma: bir tərəfdən, individuallığın əvvəllər formalaşmış xarakteristikası əsasında üslubun formalaşmasına şərait yaradır, digər tərəfdən isə insanın davranışının çoxsaylı aspektlərinə təsir göstərir; 4) Özünüifadə: davranış manerası yaxud fəaliyyətin həyata keçirilməsinin imkanı verir; Özünüifadə funksiyası – koqnitiv üslubun ünsiyyət sferasında real insanı davranışının variativliyinə təsiri probleminin yetərli səviyyədə olmayan öyrənilməsi məsələsi ilə bağlıdır. Eyni zamanda, belə bir ehtimal mövcuddur ki, hiss (sensor) girişdə obyektlərin differensiasiyası çıxışda davranış reaksiyalarının differensiasiyasına gətirib çıxaracaqdır.

İdarəetmə qərarlarının keyfiyyət səviyyəsi və qəbulu üsulları qərar qəbulu edən subyektin (rəhbərin) psixoloji vəziyyətindən düzmütənə-sib asılılıqdadır.

Müasir psixologiyada psixi vəziyyət hansısa faydalı nəticələrə çatma yönümündə insanın daxili və xarici stimullara verdiyi cavab reaksiyası kimi başa düşülür. Bu aspektdən, psixi vəziyyəti xarakterizə edənlərin bir qrupu, məsələn, yorğunluq, apa-

tiya, depressiya və s. idrak prosesinə (təfəkkür, hissetmə və s.) mənfi təsir göstərməklə qəbul edilən qərarların keyfiyyət səviyyəsini aşağı salırlar. Digər tərəfdən, müsbət qəbul edirlər, məsələn, eyforiya psixi proseslərin normal gedişini poza, situasiyanın obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verməyə və yekun etibarı ilə qərarların keyfiyyətinə mənfi işarəli təsir göstərə bilər.

Psixi xassələr yaxud psixikanın keyfiyyət məzmunu qərar qəbulu prosesində daha çox dayanıqlı amillər kimi çıxış edirlər. İndividuumun psixi xassələr çoxluğu, adətən iki sinfə ayrılır:

1. Ümumi xassələr: Psixikanın bütün insanlara xas olan ən tipik və fundamental xüsusiyyətləri və hər şeydən əvvəl, informasiyanın saxlanması və emalı prosesində individual imkanların məhdudluğu; Məsələn, məlumdur ki, qısamüddətli yaddaşın həcmə məhdudluğu seçim anında baxılan alternativ variantların sayı azalır: real olaraq, 4–5 variant (o da, nadir hallarda) nəzərdən keçirilir;
2. İndividual xassələrə şəxsiyyətin ümumi xarakteristikasının keyfiyyətə özünəməxsusluğu, konkret formaları və təzahür dərəcəsi aid edilir. Məsələn, informasiyanın emal tezliyi

əksər individumlar üçün müəyyən məhdudluq – ölçüləri nöqtəyi-nəzərdən – hamı üçün eyni deyildir. Qərar qəbulu prosesinə təsir dərəcəsini adekvat şəkildə anlamaq məqsədilə individual xassələri iki qrupa ayırmaq olar:

- Hissəvi xassələr: konkret individumda ayrı-ayrı psixi proseslərin ifadə olunma dərəcəsi və inkişaf səviyyəsi.
- Xassələrin sintetik təzahürü: temperament; xarakter; qabiliyyət; şəxsi yönümlülük.

Tədqiqatlar göstərir ki, sadalananlar qərar qəbulunun individual üslubunun formalaşmasına birbaşa, qəbul edilən qərarların keyfiyyət səviyyəsinə isə dolayısı ilə təsir göstərirlər.

Qərar qəbulu prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilənlər sırasında üstünlüklər sistemi, şəxsiyyətin iddialılıq dərəcəsi və koqnitiv üslubu xüsusi yer tutur.

İndividuumun həyat təcrübəsi, psixi xassələri, təhsili və tərbiyəsinin xarakterik xüsusiyyətləri əsasında formalaşan üstünlüklər sistemi, fərdi dəyərləri inamı, ətrafa baxışlarını və mənafeləri məcmu halda özündə ehtiva edir. Bu anlamda hər bir fərdi üstünlüklər unikal xarakter daşıyır. Və, seçim anında yaxud qərar qəbulu prosesində “işə düşür”. Bu prosesin mütəmadi səciyyə daşması, yəni

daima təkrarlanması üstünlüklər sisteminin həmişə aktiv olmasını şərtləndirir.

Qərar qəbulu prosesinə əhəmiyyətli şəkildə təsir göstərən və individual psixi xassələrlə birbaşa bağlılıqda olan digər bir amil şəxsiyyətin iddialılıq səviyyəsidir: Hansı mürəkəblikdə olan problemin həllində özünü bacarıqlı hesab etmək dərəcəsi. Yəni, insanın öz potensial imkanlarını qiymətləndirmə səviyyəsi məhz həmin individiumun iddialılıq səviyyəsini əks etdirir.

Adətən, iki formada təzahür edir: Xüsusi (hissəvi) – müəyyən fəaliyyət sferalarında (məs:iqtisadiyyat, siyasət, elm və s.); Ümumi – insanın həyatı və fəaliyyətinin əksər istiqamətlərində, ikinci halda, iddialılıq səviyyəsi insan özünü bir şəxsiyyət kimi qiymətləndirməsinə istinad edir.

Nəhayət, qərar qəbulu prosesi ilə əlaqədar şəxsi xassələr sırasında koqnitiv üslub əlahiddə əhəmiyyət kəsb edir. Ən sadə anlamda koqnitiv üslub – insanın intellektual fəaliyyətində individual fərqliliklər kimi başa düşülür. Ənənəvi intellektual bacarıqlardan (fikri məsələlərin tez və dəqiq həlli) fərqli olaraq, koqnitiv üslub – problemin hansı üsullarla həll edildiyinə təsir göstərir. Daha konkret şəkildə ifadə etsək:

- İntellektual qabiliyyət – informasiya emalı proseslərinin effektivliyinə;

Koqnitiv üslub isə, bu proseslərin idarəedilməsinə, başqa sözlə, məsələnin həlli anında informasiya emalının bu və ya digər üsullarının seçilməsi ilə “məşğul olur”. Eyni zamanda, digər qabiliyyətlər kimi, koqnitiv üslub da genetik səciyyəlidir, amma, onlardan fərqli olaraq, zaman axını sürəcində inkişaf etmir, yalnız güclənir və “ağırlaşır”. Bu mənada, koqnitiv üslub dərk etmə fəaliyyətinin daxili təşkili üsulu kimi də səciyyələndirilə bilər. Ümumiyyətlə, belə bir qənaət var ki, koqnitiv üslub – intellektual qabiliyyətlərin xüsusi növü olmaqla, problemlərin həllinin tezliyi və düzgünlüyünə nail olma hazırlığını deyil, rəhbərin öz fəaliyyətini təşkil etmə və informasiya emalı proseslərinə nəzarəti həyata keçirmə anlamını daşıyır. Koqnitiv üslub – iki ifrat “qütb” arasındakı diapazon kimi müxtəlif parametrlər əsasında müəyyənləşdirilir.

“Koqnitiv üslub” anlayışı ilk dəfə məhz psixologiyada elmi dövriyyəyə daxil edilib. Bir sıra tədqiqatlarda sözügedən anlayışın təkamülü prosesini – təkcə zaman ölçüləri ilə deyil, həm də semantik mənatutumu aspektindən – üç mərhələyə bölürlər. [15, s.126]

1. İlkin mərhələdə üslub – şəxsiyyət psixologiyası kontekstində – insanın öz sosial ətrafı ilə fərdi özünə xas üsullarla qarşılıqlı təsirinin təsviri rakur-

sundan nəzərdən keçirilirdi. (A.Adler, Q.Olport) Başqa sözlə, üslub – fərdin psixoloji inkişafının yüksək səviyyəsinin təzahürü aspektində götürülür və şəxsi xassə kimi interpretasiya olunurdu. Eləcə də, əsas diqqət davranışın fərdi aspektlərinin mühümlülüyü üzərində cəmləşir və daha çox keyfiyyət səciyyəsi daşıyırdı.

2. İkinci mərhələ – üslubun təkamülü prosesində XX əsrin ortalarında meydana çıxdı. Məhz bu mərhələdə “koqnitiv üslub” anlayışı yarandı. Bu dövrdə koqnitiv üslub – informasiya emalının fərdi özünə məxsus üsullarla həyata keçirilməsi kimi şərh edilir. [13, s.143-145]

Və, nəhayət, üçüncü mərhələdə (XX əsrin sonları) üslub “anlayışının hiperümumiləşdirilməsi” təmayülü [6,s.131] formalaşdı. Özündə çoxsaylı konkret koqnitiv üslubları ehtiva edən metaanlayış ortalığa qoyuldu. Yəni, faktiki olaraq, üslubla psixoloji fəaliyyətdəki fərdi fərqliliklərin eyniləşdirilməsi baş verdi.

M.Xolodnaya koqnitiv üslubu intellektual fəaliyyətin prosesual xarakteristikası kimi səciyyələndirir: “Koqnitiv üslub – dünyanın individual “mənzərəsini” qurmağa imkan verən incə instrumentlərdir”. [3,səh

67] L.Qurova [Л.Л.Гурова (1991)] yazırdı ki, koqnitiv üslub – “... fəaliyyət strategiyasının seçiminə təsir göstərməklə, qərar qəbulunun koqnitiv mexanizmlərinin tərkib hissəsi kimi çıxış edir”.

Digər baxışlara görə, koqnitiv üslubun interpretasiyası individual üslub anlayışı ilə sıx bağlılıqdadır. Başqa sözlə, koqnitiv üslub – individual üslubun xüsusi forması kimi çıxış edir. E.A.Klimanın fikrincə, fəaliyyət üslublarının təzahürü çoxsaylıdır. “... individual üslub dedikdə, insanın fərqli fəaliyyət əlamətlərinin (şəxsiyyətin xüsusiyyətləri ilə bağlılıqda) bütöv biz sistemini başa düşmək lazımdır”. [4,səh47]

A.B.Libinə görə isə, koqnitiv üslub – şəxsiyyətin xarakteristikasının formal – dimanik və inteqral xassəsi kimi individual üslubun tərkibi ünsürlərindən biridir. O, şəxsiyyətin strukturunun formal – dimanik modelinin 4 əsas inteqral parametrlərini göstərir: temperament, üslub, qabiliyyət (intellekt daxil olmaqla) və xarakter. Üslubun fəaliyyəti – müxtəlif psixoloji yaranışların parametrləri arasında qarşılıqlı əlaqələrlə əlaqələnen mexanizmlər vasitəsilə təmin olunur: temperament → intellekt, xarakter → qabiliyyət, qabiliyyət → temperament, temperament → xarakter. [5,səh.182]

Problemlərin qoyuluşu və həlli üslubları (təfəkkür üslubu, intellek-

tual üslub) dedikdə, individual özünəxas üsullarla problemlə situasiyanın aşkarlanması və formalaşdırılması, onun həlli vasitələrinin axtarışı üsulları başa düşülür. Hər hansı bir problemə münasibətdə insanın yaradıcı yanaşma və müstəqillik dərəcəsindən asılı olaraq təfəkkürün aşağıdakı üslubları fərqləndirilir: Adaptiv, evristik, tədqiqat, innovativ və məna-yaradan üslublar. [6,səh.311]

Dərketmə üslubları informatikanın bu və ya digər formada təqdiminin ifadə tərsində, intellektual nəzarət mexanizminin formalaşmasında, problemlərin qoyulduğu və həlli üslublarının individuallığı dərəcəsində, eləcə də koqnitiv və affektiv təcrübənin inteqrasiya dərəcəsindən təzahür edirlər.

Koqnitiv üslubun növ müxtəlifliyinə aşağıdakıları aid edirlər:

1. Sahə asılılığı – sahədən asılı olmayan: Bu anlayış hiss qavramının individual xüsusiyyətlərini xarakterizə edir. Birinci halda baş verənlərin qiymətləndirilməsində əyani görüntüdən alınan təsəvvürə daha çox inanılır, situasiyanın detallandırılması və strukturlaşdırılması zəruriliyində görünən sahə çətinliklə keçə bilirlər. İkinci üslubda isə, əksinə, daxili təcrübəyə əsaslanır, sahənin təsirindən asanlıqla uzaqlaşır, situa-

siyadan detalları dəqiq şəkildə ayıra bilirlər. Sahə - rəhbərlik olduğu real situasiyadır.

2. Konkretlik – abstraktlıq. Bu üslubun əsasında anlayışların differensasiyası və inteqrasiyası dayanır. Konkret konseptuallaşma anlayışların yetərsiz inteqrasiyası və cüzi differensasiyası ilə səciyyələnir. “Konkret” individumlar üçün aşağıdakı psixoloji keyfiyyətlər xarakterikdir: dixotomiyalı təfəkkürə meyliklik; avtoritet və statusdan asılılıq; qeyri-müəyyənliyə dözümsüzlük; qərarların stereotipliyi; davranışın situativ xarakteri; hipotetik situasiya terminləri ilə fikirləşmək qabiliyyətinin aşağı səviyyəliliyi və s. Və, tam əksinə olaraq, abstrakt üslub anlayışların yüksək səviyyəli differensasiya və inteqrasiyasını nəzərdə tutur. Müvafiq olaraq, “abstrakt” individumlar üçün situasiyanın xassələrindən “azad” olma, daxili təcrübəyə əsaslanma (hadisələrin şərhində) riskə meyliklik, müstəqillik, çeviklik, kreativlik və s. daha çox xarakterikdir.
3. Fərqliliyin azaldılması – kəskinləşdirmə: Bu koqnitiv üslubda individual fərqliliklər yaddaşda materialın saxlan-

ması xüsusiyyətlərinə bağlıdır. Belə ki, yaddaşda olan materialın sadələşdirilməsi, bəzi detalların, bu və ya digər fraqmentlərin “itirilməsi” baş verir. Kəskinləşdirmə üslubunda isə bunun tam əksi olan proses yer almaqdadır.

4. Rigid – çevik dərkətmə nəzarəti: Bu üslub – koqnitiv konflikt situasiyasında informasiya emalı üsullarının növbələşməsinin subyektiv çətinlik dərəcəsini xarakterizə edir. Belə ki, rigid nəzarət – verbal funksiyadan hiss – perseptiv funksiyalara keçidin çətinliyini (avtomatlaşma dərəcəsi aşağı olduğuna görə), çevik nəzarət isə əksinə – keçidin nisbi asanlığını ifadə edir.
5. Qeyri-verbal təcrübəyə münasibətdə tolerantlıq: aşağı-yüksək: Bu koqnitiv üslub – özünü qeyri-müəyyən və ikimənalı situasiyalarda təzahür edir və insanın düzgün və aşkar hesab etdiyi təsəvvürə uyğun gəlməyən yaxud onunla ziddiyyətdə olan təsəvvürün qəbuledilmə dərəcəsini xarakterizə edir. Tolerant subyektlər təcrübəni onun faktiki xarakteristikası əsasında qiymətləndirir, qeyri-tolerant olanlar isə dərkətmə təcrübəsinə müqavimət göstə-

rirlər (ilkin verilənlərin onlara məxsus biliyə zidd olduğuna görə).

6. Fokuslayan – köçürən nəzarət: Bu üslub diqqət bölgüsünün individual xüsusiyyətlərini seçiyyələndirir (təsvir edilən situasiyanın müxtəlif aspektlərini əhatə etmə genişliyi dərəcəsi, eləcə də onun relevant və qeyri-relevant əlamətlərinin uçuotu dərəcəsi). Bu halda, bir qrup situasiyanın aspektlər çoxluğuna uyğun olaraq diqqəti çevik şəkildə bölüşdürür, obyektiv detalları aşkar edir (geniş yaxud köçürmə, nəzarəti), digərləri isə situasiyaya çox səthi və hissəvi (fraqmentar) yanaşır, situasiyanın üzdə olan xarakteristikası üzərində diqqəti cəmləyir (dar yaxud fokuslayan nəzarət).
7. İmpulsiv – reflektiv: Qeyri-müəyyənlik şəraitində qərar qəbulunun individual xüsusiyyətlərini əks etdirir. İmpulsiv üslubda alternativ seçim situasiyasında hipotezlər ifrat tezliklə irəli sürülür (bu halda perseptiv obyektlərin identifikasiyasında çoxsaylı yalnız qərarlar verilir). Reflektiv üslubda isə aşkar situasiyalarda qərar qəbulu tempi daha aşağı olur

və buna görə də, daha azsaylı səhv qərarlar qəbul olunur.

8. Ekvivalentliyin dar-geniş diapazonu: Bu parametr individumun təfəkkür üslubunu xarakterizə edir. Dar diapazonlu ekvivalentlik (analitik üslub) obyektlərin müxtəlifliyinə, fərqli əlamətlərinə yönəlmə meyilliyi nümayiş etdirir. Geniş diapazonlu ekvivalentlik (sintetik üslub), bunun əksinə olaraq, obyektlərin aşkar cəhətlərinə (onları təsnifləşdirməklə) diqqəti yönəldir.

9. Koqnitiv sadəlik – mürəkkəblilik: Koqnitiv sadəlikdə baş verənlərə sadələşdirilmiş formada interpretasiya verilir və həmin aspektdən də başa düşülür. Koqnitiv mürəkkəblilikdə isə reallığın çoxölçülü modeli qurulur yaxud fəaliyyətdə meyllilik məhz bu yönümdə olur.

Qərar qəbuluna model yanaşmaları arasındakı “uçurum” və onun aradan qaldırılması imkanlarının funksional requlyasiya prinsipinin (qərar qəbulu prosesinin) dirçəldilməsi ilə bağlılığının zəruriliyi qərar qəbulunun funksional requlyasiyası sisteminin variativliyini qəbulu ilə əlaqədərdir. Bu aspekt müxtəlif bazis proseslərinin aktuallığından və qərar qəbulunun requlyasiyasında komponentlər, səviyələr (eləcə də, komponentlərarası

əlaqələr) arasındakı müxtəlif məzmunlu qarşılıqlı bağlılığın diaqnostikasından (seçim situasiyasında subyektin koqnitiv – şəxsi cəhdlərini təqdim edən) danışmaq imkanı verir. [7,səh.74]

Və, şübhə yoxdur ki, belə komponentlərdən biri də qərar qəbul edən şəxsin koqnitiv – üslub təşkilidir. A.Karpovun qərar qəbulu nəzəriyyəsinə prosesin (qərar qəbulu prosesinin) koqnitiv “vasitəçilik” xüsusiyyətlərinə aşağıdakılar aid edilir: Qeyri-müəyyənlik situasiyasını anlama zəruriliyi; qərar qəbulunda subyektiv təsəvvürün rolu; qərar qəbulunda və məsuliyyətlik fenomeninə yanaşmada insanın aktivliyi (qərar qəbulu prosesinə cəlb edilən subyektiv fenomenlərin artımı və onların inteqrasiyasında ifadə olunur); Və, bütün bunlar onu göstərir ki, qərar qəbulu yaxud seçim prosesinin requlyasiyasında koqnitiv üslub sistemli bağlılıq formasında çıxış edir.

Bir sıra tədqiqatçıların (R.Akkof, F.Emeri (1924) , V. Frankl (1990) və s.) əldə etdikləri qənaətlər əsasında bəzi nəzəri müddəalar irəli sürərək mümkündür:

- 1) Şəxsiyyətin koqnitiv sferasının üslub xüsusiyyətləri situasiyasının aradan qaldırılması üslubunun koqnitiv komponenti kimi nəzərdən keçirilə bilər.
- 2) Situasiyanın təhlilinin psixoloji

xüsusiyyətlərinin təsviri üçün iki qütbədən (obyektivversiya – subyektivversiya) istifadə etmək olar.

3) Eyni zamanda situasiyanın dəyişdirilməsinin psixoloji xüsusiyyətlərini də təsvir etmək üçün tətbiq oluna bilər.

NƏTİCƏ

Elmi-nəzəri istiqamətdə aparılmış tədqiqatın nəticəsindən belə qənaətə gəlmişik ki, qərar qəbuluna müxtəlif nəzəri üslublar təsiretmə imkanına malikdir. Bir çox tədqiqatçılar müxtəlif üslubların qərar qəbulunun səmərəli, effektiv olmasına dair təsnifatlar, nəzəriyyələr irəli sürmüşlər. Lakin, apardığımız elmi – nəzəri araşdırmalar sübut edir ki, problemlə bağlı tədqiqatlar əsas ağırlıq mərkəzi qərar qəbulu prosesinin koqnitiv xüsusiyyətlərinin üzərinə düşmüşdür.

Müasir nəzəri tədqiqatlardan aydın olur ki, koqnitiv üslub, bir tərəfdən, informasiyanın emalı prosesin-

də individual fərqlilikləri ifadə etmək, digər tərəfdən isə, koqnitiv sferanın təşkili xüsusiyyətlərindən asılı olaraq insan tiplərinin fərqləndirilməsi üçün istifadə olunur. Birinci halda “koqnitiv üslub parametrləri” və “koqnitiv nəzarət” terminlərindən yararlanılır. İkinci aspektdən isə koqnitiv üslub idrak proseslərinin xarakteristikaları arasındakı qarşılıqlı bağlılığın individual – özünə xas sistemi kimi nəzərdən keçirilir. Beləliklə, mühüm olan nəticə ondan ibarətdir ki, koqnitiv üslub – individun xüsusiyyətləri ilə subyektin dərk etmə prosesindəki aktivliyi arasında əlaqə yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Когнитивная психология. Учеб.// под. Ред.В.Н.Дружинина, Д.В.Ушакова/ М:2002. Стр.310
2. Леонтьев Д.А. “Индивидуальный стиль и индивидуальные стили – взгляд из 1990-х//стиль человека”. М: 1990. Стр.105
3. Холодная М.А. Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. СПб. 2004. стр.67
4. Климов Е.Л. «Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы», Казань, 1969, стр.47
5. Дифференциальная психология: на пересечении европейских, российских и американских традиции. М;1999.стр.182

6. **Холодная М.А.** Когнитивные стили. О природе индивидуального ума. 2-е изд. СПб. 2004. стр. 311
7. **Корнилова Т.В.** “О функциональной регуляции принятия интеллектуальных решений”// Психологический журнал. №5, 1997, стр.74
8. **Карпов А.В.** Общая психология субъективного выбора: структура, процесс, генезис. Ярославль. 2000
9. **Шкуратова И.П.** Когнитивный стиль и общение. Ростов. 1994
10. **Witkin H.A.** Psychological differentiation: current status//Personality and Soc.Psychology. 1979.Vol.37. T1. P.154
11. **Холл М.** Боденхаммер Б. 51 метапрограмм. НЛП- М;2007
12. **Witkin H.** Cognitive style: essence and origins. N.Y.,1982
13. **Gardner R.W., Halzman P.S., Kelen G.S.** “Cognitive control. A study of individual consistencies in cognitive behavior//Psychological issues.V.1.N.Y.,1959
14. **О.Кулагин.** Принятие решений в организациях. СПб., 2001
15. **Allport G.W.** Personality: A psychological interpretation. N.Y.1937

ВЛИЯНИЕ КОГНИТИВНОГО СТИЛЯ НА ОСОБЕННОСТИ ПРИНЯТИЯ РЕШЕНИЙ

АБСТРАКТ

В статье исследованы аспекты психологического воздействия когнитивного стиля на принятие решений в теоретическом направлении. Время и место использования когнитивного стиля. Определена зависимость уровня качества и методы управленческих решений от психологического состояния субъекта принимающего решения. На основе выдвинутых теории учеными, исследователями в статье указано незаменимая роль когнитивного стиля в принятии управленческих решений, в определении ключевых факторов, влияющих на процесс принятия.

**THE INFLUENCE OF COGNITIVE STYLE
ON THE FEATURES OF DECISION MAKING**

ABSTRACT

The article explores the psychological impact of the cognitive style on decision-making in the theoretical direction. Time and place of use of cognitive style. The dependence of the quality level and methods of managerial decisions on the psychological state of the subject of the decision-maker is determined. On the basis of the theory put forward by scientists and researchers, the article shows the irreplaceable role of the cognitive style in making managerial decisions, in determining the key factors that influence the adoption process.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 7 noyabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

YENİYETMƏLƏRDƏ ƏXLAQİ HİSSLƏRİN İNKİŞAFININ ÖYRƏNİLMƏSİ YOLLARI

Arzu Cəbrayilova

BDU-nun Psixologiya kafedrasının dissertantı

E-mail:arzucəbrayilova@mail.ru

Açar sözlər: yeniyetmə, davranış, əxlaqi hiss, əxlaqi şüur, dostluq, simpatiya, ziddiyyət, xarakter

Ключевые слова: подросток, поведение, нравственные чувства, нравственное сознание, дружба, симпатия, конфликт, характер

Keywords: teenager, behavior, moral feelings, moral consciousness, friendly, sympathy, conflict, character

Məlumdur ki, yeniyetməlik yaş dövrünü ziddiyyətlərə həssas olan bir dövr kimi qiymətləndirirlər. Xüsusilə yeniyetmə elə düşünür ki, bu ziddiyyətləri yalnız o diqqət yetirir və ona görə də həmin ziddiyyətlərə dözümsüzlük nümayiş etdirir. Yaşlıların çox vaxt həmin ziddiyyətlərə reaksiya verməməsi yeniyetmədə mövcud olan müsbət əxlaqi hisslərin istiqamətinə təsir edir. Bu da hisslərin dərinləşməsinə çətinləşdirir. Belə ziddiyyətlər yeniyetməlik yaş dövrünün davranış xüsusiyyətlərindən asılıdır. Hansı ki, alman tədqiqatçıları bir neçə mərhələsin qeyd etmişdi.

Yalançı mübahisə – yeniyetmələr daima çalışırlar ki, münaqişə yaratsınlar və göz önündə olsunlar. Bu onların yaş dövrləri ilə əlaqədar olaraq özlərini sübut etməyə çalışmaq-

ları ilə əlaqədardır. Çox vaxt bu tip davranışlar valideynlərin frustrasiyasına gətirib çıxardır. Valideynlər çalışmalıdır ki, bu tip mübahisələr zamanı yeniyetmələrdə analitik, kreativ düşüncə formalaşırsınlar.

Səbirsizlik – məntiqi təfəkkür tələb edən məsələlər zamanı onlar tələsirlər və təəccübləndirici nəticələr əldə edirlər. Bu zaman onların yaş dövrləri ilə əlaqədar olan bu xüsusiyyətini vurğulamaqdansa, sadəcə olaraq onları dinləyin. Yaxşı dinləyici olmağınız qarşı tərəfin sizə olan güvənini artırır və bu da öz növbəsində münasibətlərinizi möhkəmləndirir.

Eqosentrizm – şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə digərlərinin perspektivlərini dərk etməkdə problemlər yaranır. Yaşca böyüklərə qarşı daima tənqidi münasibət bəsləyərək, bəzən

valideynlərə, müəllimlərə qarşı xüsusilə də özünü rahat hiss etdiyi insanlara qarşı kritik suallar yönəldirlər.

Aşırı dramatikləşdirmə – hər şey yeniyetmələr üçün bir «böyük» görünür. Bəzi yeniyetmələr, hər hansı bir hadisəni hədsiz dramatikləşdirir və ya sadəcə öz fikirlərini və davranışları şişirdərək nümayiş etdirirlər [11,s.11].

Belə ziddiyyətlərlə dolu bir yaş dövründə formalaşan yeniyetməyə rəftar və davranış qaydalarının düzgün formalarını təbii surətdə aşılamaq vacibdir. Yeniyetmələr də öz növbəsində belə nümunələri hərəkət və davranışlarında əks etdirməlidirlər. Xüsusilə də uşaqların kiçik yaşlardan çətin etik situasiyalarla qarşılaşdırmaq, ailə daxilində müəyyən bir hadisələrin onlarla müzakirə edilməməsi və s. onlarda əxlaqi vərdişlərin formalaşmamasına səbəb olur. Eyni zamanda əxlaqi davranış təcrübəsinin və əxlaqi mədəniyyətin qazanılmaması ilə nəticələnir. Bu da birmənalı olaraq onların əxlaqi hissələrinin məzmun və xarakterinə, eləcə də istiqamətinə müxtəlif formalarda təsir edir.

Ümumiyyətlə, bir sıra tədqiqatçıların araşdırmalarını psixoloji cəhətdən təhlil etsək, əxlaqi hissələrin təzahürü, formalaşması, yeniyetmələrdə özünüdərk kimi xüsusiyyətlərin sosial amillərdən bilavasitə asılı olması fikrinə rast gələrik.

Tədqiqatçıların gəldiyi qənaətə görə hər halda əxlaqi hissələrin təşəkkülü və inkişafı elə məktəbəqədər yaşda baş verməsini söyləmək olar. Amma müxtəlif yaşlarda bu hissələrin nəinki inkişaf səviyyələri, formalaşması mexanizmləri, eləcə də davranışın tənzimləyicisi kimi daxili təhrik gücü də fərqli olacaqdır. Çünki, burada bir tərəfdən əxlaqi biliklər əxlaqi inkişaf səviyyəsi, digər tərəfdən isə əxlaqi davranış təcrübəsi mühüm rol oynayır. Simpatiya və anti-patiya, bağlılıq və soyuqluq, hörmət və həqarət, minnətdarlıq və naşükür-lük, sevgi və nifrət kimi hissələri də əxlaqi hissələrə aid edirlər. Lakin əxlaqi hissələr arasında eyni zamanda yoldaşlıq, dostluq, vətənpərvərlik və kollektivçilik, borc və vicdan kimi hissələrə də xüsusi diqqət yetirilir. Öz növbəsində sadalanan hissələr daha çox insanın dünyagörüşü, əqidə və baxışlar sistemi ilə şərtləndiyindən onların erkən yaşlarda təzahürü ilə bağlı fikir söyləmək çətindir. Həm də bu hissələrin təzahürü də çoxtərəflidir. Məsələn, borc hissini götürək. Bu hiss əxlaqi məsuliyyətin yaşantıları, tapşırılmış işin icrası ilə bağlı əndişə və narahatlıq hissi kimi çıxış edir. Tapşırılmış işin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi müsbət yaşantılara səbəb olur.

İnsan öz qarşısına müəyyən əxlaqi tələblər qoyduqda isə həmin insanda

vicdanın səsinin olmasından söhbət gedir. Əxlaq normalarını yerinə yetirməyi özünün vəzifəsi hesab edən insan, bu normaları pozduqda vicdanın səsi özü haqqında xəbərdarlıq edir. Belə hallarda isə insan xoşagəlməz vəziyyətlər yaşayır, vicdan əzabı çəkir. Vicdan dedikdə, çox vaxt davranışın emosional özünüqiymətləndirməsi, şəxsiyyətin mənəvi sferasının özünəməxsus funksiyası, insanın əxlaqi mənlilik şüurunun ifadəsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi bu qəbildən olan əxlaqi hisslərin kiçik yeniyetməlik yaşında yüksək səviyyədə təzahür etməsi ilə bağlı fikir söyləmək olmaz. Bu hisslər yeniyetmələrdə, xüsusən də yuxarı yaşlı yeniyetmələrdə təzahür edə bilər. Özü də yaşantılardan asılı olaraq.

Məktəblilərdə əxlaq tərbiyəsinin tərkib hissələrindən biri insanpərvərlik hissinin tərbiyəsidir. Əxlaq tərbiyəsi uşaq, yeniyetmə və gənclərimizin əlaqədar olduğu hər şeyə – torpağa, bitkilərə, heyvanlara, quşlara, havaya, suya, insanlara, yoldaşlarına, ata-analarına, xalqına münasibət tərbiyəsidir. Hər şeydən əvvəl, qarşılıqlı münasibətlər nizama salınmalıdır. Uşaqların daxil olduğu qruplarda işgüzar qarşılıqlı fəaliyyət – təlim, əmək, oyun və istirahət mehriban dostluq təməli üzərində qurulmalıdır [1,s.87].

Simpatiya, antipatiya, sevgi,

nifrət və s. əxlaqi hisslərə gəldikdə isə onlar nisbətən erkən yaşlarda təşəkkül edir və yeniyetməlik yaşında nisbətən davamlı və daha dərin formada özünü göstərir. Lakin əxlaqi hisslərin istiqamətinə gəldikdə xüsusilə müəyyən məqamlar diqqəti cəlb edir. Çünki bir sıra xüsusiyyətlər mövcuddur ki, hisslərin xarakter və istiqamətinə təsir etməklə onun lazımı istiqamətdə cərəyan etməsini çətinləşdirir. Bu amillərdən bir qismi yeniyetməlik yaşının xüsusiyyətləri ilə əlaqədardırsa, başqa bir qismi təlim-tərbiyə işində baş verən qüsurlarla, eləcə də hələ erkən yaşlarda ailə daxilində verilən tərbiyədə yol verilmiş nöqsanlardan asılıdır.

Fikrimizcə, əxlaqi hisslərin formalaşmasında rolu olan bütün bu xüsusiyyətlər müasir dövrdə, dövrün tələblərindən asılı olaraq yeni məna kəsb etməklə, yeni nəticələrin əldə edilməsinə nail olmağa yardım edir.

Yeniyetməlik yaş dövrünün mühüm psixoloji xarakteristikalarından biri məhz bu yaşda əxlaqi şüurun formalaşmasının, davranışın əxlaqi-etik normalarına sahib olmanın intensivləşməsidir. Əxlaqi baxış və əqidənin, həyatı prinsip və idealların bünövrəsi bu yaşda daha çox təşəkkül tapır. B.A.Suxomlinski yeniyetmə yaşının ziddiyyətlərindən bəhs edərkən göstərirdi ki, bu yaşda “bir

tərəfdən pisliliyə, yalana qarşı barışmazlıq, həqiqətdən azacıq kənara çıxmaqla mübarizəyə hazır olmaq, digər tərəfdən həyatın mürəkkəb hadisələrindən baş çıxarmağı bacarmamaq” meylə özünü göstərir [7,s.28].

Bu hisslərin sayəsində yeniyyətmişlərin mənimsəmiş olduqları davranış normaları onların hərəkətlərinə rəhbərlik üçün daha effektiv olur. Lakin yeniyyətmişlərin davranışında sözlə hiss və iş heç də həmişə uyğun gəlmir. Bəzi yeniyyətmişlər onlara məlum olan ümumi normalarla onların bu və ya digər situasiyadakı davranışları arasındakı əlaqəni dərk etmir. Yeniyyətmişlərin bir qismi bu normaları bildikləri halda bəzən həmyaşıdlarının intizamı pozmalarına, kobudluqlarına, digərlərinin yaşantılarına, əzablarına nəinki laqeyd qalırlar, hətta özləri də kobud, aqressiv və s. olurlar. Bir çox hallarda bunun səbəbini yeniyyətmişlərdə əxlaqi şüurun lazımı səviyyədə təşəkkül tapmaması ilə əlaqələndirirlər. Bu səbəbdən də əxlaqi hisslərlə bərabər yeniyyətmişlərdə əxlaqi şüurun məzmunu, əxlaqi anlayışlarla bağlı təsəvvürlərin öyrənilməsi ön plana keçir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda tədqiq olunanlara ayrı-ayrı əxlaqi keyfiyyətlər, anlayışlar məzmun baxımından xarakterizə etmək, mənalandırmək tələb olunur. Həmin tədqiqatlardan aydın olur ki,

ümumilikdə yeniyyətmişlərin əksəriyyətində əxlaqi şüur səviyyəsi yüksəkdir. Əxlaqi keyfiyyət və anlayışların dərk olunmasının dərinlik dərəcəsi yeniyyətmişlik yaşının sonlarına doğru daha da yüksəlir. Uşaqların davranışı daha çox əxlaqi situasiyaların həlli təcrübəsinə malik olmalarından asılı olur. Ona görə də nəzarət olunan situasiyalarda əxlaqi davranış fenomenlərini canlandırmadan, təsəvvür etmədən əxlaqi inkişafın öyrənilməsi mümkünsüzdür.

Əxlaqi hisslərin öyrənilməsi üçün bir sıra vasitələr vardır ki, bu vasitələrdən biri də yeniyyətmişlərin gələcəklə bağlı xəyallarının və mənəvi ideallarının təhlili ilə əlaqədardır. Yeniyyətmişlərin xəyallarında öz gələcək həyat və fəaliyyəti proyeksiyalanır. Xəyallarda onların çatmaq istədikləri ideallar təcəssüm olunur. Dostluq, xeyirxahlıq, yüksək amallar uğurunda mübarizə, öz ölkəsi və insanları üçün böyük işlər görmək və s. kimi hisslər yeniyyətmişlərin xəyallarında yaratdıqları ideallara çatmaq istəyindən yarana biləcək əxlaqi hisslərdən xəbər verir. Təbii ki, heç də yeniyyətmişlərin hamısının xəyal və idealları yüksək əxlaqi hisslərdən xəbər vermir. Əxlaqi hisslərlə möhkəmləndirilməyən davranış çox vaxt öz məzmun və istiqamətini dəyişir. Əxlaqi hisslər olmadıqda əxlaq normaları insan üçün kənar bir şey olur.

Təsadüfi deyildir ki, bəzən yeniyetmələr əxlaq normalarını bilir, başa düşür, amma ona uyğun hərəkət etmir. Bu hal belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, davranış normaları haqqındakı təsəvvürlər və biliklər yeniyetmənin hissləri ilə birləşməmişdir. Yəni insanın əqidəsi, biliyi onun hiss və iradəsi ilə birləşdikdə həqiqi olur [2,s.9].

Ümumiyyətlə, əxlaqi hisslər çox və rəngarəng olduğu kimi onların öyrənilməsinin yol və vasitələri də çoxdur. Xüsusilə də əxlaqi sistemə daxil olan dostluq və yoldaşlıq kimi hisslərin tərbiyəsi müasir dövrdə diqqət çəkən məsələlərdəndir.

Müasir psixologiyada uşaqlar arasındakı dostluq münasibətləri müxtəlif aspektlərdən öyrənilir və bu səbəbdən də istifadə olunan yol və vasitələr də çox olmaqla yanaşı fərqlidir. Belə ki, uşaqların dostluğuna uşağın fərdi inkişafının göstəricisi və funksiyası aspektində, qrup, kollektiv münasibətlərinin inkişafı kontekstində, eləcə də təbii şəraitlərdə uşaq qrupları, birlikləri və cütlərinin fəaliyyətlərinin müşahidəsinə əsaslanan müqayisəli tədqiqlər axarında baxılır.

Yanaşmalardakı müxtəlifliyin nəticəsi olaraq bəzi müəlliflər üçün uşaqlarda dostluq anlayışı və obrazının təkamülü, digərlərində isə dostdan normativ gözləntilərin və ona

verilən tələblərin dinamikası ön plana çəkilirsə, tədqiqatçıların bir qismi üçün uşaq qruplarındakı qarşılıqlı münasibətlər sistemində dostluğun yeri və s. daha önəm kəsb edir.

Azərbaycanın görkəmli maarifpərvər və mütəfəkkir yazıçısı A.A.Bakıxanov dostluq məsələsini tədqiq edərək, dostluğun bir çox tərəflərini ibratamız kəlamlarla öz əsərlərində əks etdirmişdi. Böyük mütəfəkkirin fikrincə, insan özünü dostluğa qabil hesab etmədikcə, başqalarından dostluq umması səhvdir. A.A.Bakıxanov dostluğu üç qrupa bölür:

1. Formal dostluq: rəsmi, təarüflərdən ötrü olan dostluq. Belə dostla elə o formada da rəftar etmək lazımdır.

2. Zəhiri mənfəətlər əldə etmək üçün olan dostluqdur. Belə insanlarla onu özündən razı salmaq üçün istədiyini verməli.

3. Bilikli və dünya vəziyyətlərindən yaxşı xəbərdar olduğu üçün həqiqi dost axtaranların dostluğudur [1,s.48].

A.Bakıxanova görə axırıncı qrupa aid edilən dostluq həqiqi dostluqdur. Bakıxanov “Təhzubül-əxlaq” əsərində yazırdı: “Əgər bir nəfər səninlə dostluq etmək istəyirsə, onun qərəzli olub olmadığını və dostluq etmək məqsədinə çatmaq üçün alət edib-etmədiyini həmişə nəzərdə tutmalısan. Çox vaxt düşmən səni aldadıb zərərə salmaq niyyəti ilə dostluq

iddiası edər və ya zəifdirsə, qüvvət əldə etmək üçün fürsət gözlər” [1,s.49].

Dosta tələbat və gərgin surətdə onun axtarılması məktəbəqədər yaş dövründə də özünü biruzə verir. Bunun təsdiqi kimi psixoloqlar qeyd olunan yaşda uşaqların əksəriyyətində xəyali dostların təzahür etməsi faktını göstərirlər. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlardan aydın olur ki, məktəbəqədər yaşlı uşaqlar arasında əsasən öndə gedən, oyunlarda təşəbbüs göstərməyə meyilli olan, sakit axarda gedən oyunlarda az iştirak edən və s. qəbildən olan uşaqlar özlərinə xəyali dostlar uydururlar. Xüsusən də, xəyali dostların olması ailənin tək uşaqları üçün daha xarakterikdir. Təbii ki, yeniyetməlik yaşında dost axtarışının istiqaməti, motivi və xarakteri məktəbəqədər yaş dövrü ilə müqayisədə fərqli cəhətlərə malik olmaqla özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir. Belə ki, əgər məktəbəqədər yaşlı uşaq daha çox ona xeyirxahlıqla yanaşacaq, diqqət yetirəcək tərəf müqabil axtarırsa yeniyetmə üçün dostluğun əsasını adətən mənəvi maraqlar və tələbatlar təşkil edir.

Bəzi tədqiqatçılar məsələnin məhz bu tərəfini öyrənməyə çalışmışlar və bunun üçün xüsusi yol və vasitələrdən istifadə etmişlər. Belə üsullardan biri yarımçıq cümlə və ya frazaların tamamlanması üsuludur.

Belə tədqiqatlardan biri yeniyetmə və gənclərin “təklif” və “birlik” anlayışlarının məzmunu haqqında təsəvvürlərinin necə dəyişdiyini öyrənmək məqsədi ilə ingilis psixoloqu D.Kolmen tərəfindən aparılmışdır. O, 11–13–15–17 yaşlı oğlan və qızlara aşağıdakı yarımçıq cümlə və ya frazaları tamamlamağı təklif etmişdir.

Digər tədqiqatlarda da bir qədər fərqli yarımçıq frazalardan istifadə olunmuşdur: “Kim ki, ...dost odur”. Bu tip yarımçıq frazaların tamamlanmasından əldə olunan materiallar dost anlayışının məzmunu, ona verilən tələblərin, dostluq motivlərinin yaş dinamikasını müəyyən etməyə imkan verir.

Yeniyetmələrin dost axtarışı və dostluq haqqındakı arzularını və bunlarla bağlı yaşantılarını öyrənilməsi vasitələrindən biri də onlar tərəfindən yazılmış gündəliklərin təhlilindən ibarətdir. Bu gündəliklərin təhlili nəticəsində həm də yeniyetmənin dostluğun yaranmasında xüsusi rol oynayan hansı əxlaqi hisslərə (simpatiya, düzgünlük, dürüstlük, halallıq, səmimiyyət və s.) malik olduğunu da aşkara çıxarmaq mümkündür. Yeniyetmələrin gündəliklərinin təhlili əsasında (İ.S.Kon və b.) maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Bu istiqamətdə gəlinən qənaət belədir ki, kiçik yeniyetmənin gündəliyində daha çox müxtəlif hadisələrin siyahısı

göstərilir. Lakin tezliklə gündəlikdə dostluq və sevgi axtarışı ilə bağlı məqamlar mərkəzi yer tutmağa başlayır. Amma dost olduqları həmyaşıdları tez-tez dəyişir. Onlardan hansısa biri, özü onunla dost olmaq istəmir, digərlərinin isə hansısa cəhətləri və keyfiyyətlərini onu təmin etmir. Lakin onlardan bəzilərinin 13 yaşa doğru dost tapdıqlarını bildirən etiraflarına da rast gəlinir. 15 yaşa doğru isə vəziyyət xeyli dəyişir, yeni meyarlar meydana gəlir.

Yeniyyətmanın fikirləri mürəkkəbləşir, həyat haqqında, özü haqqında düşüncələri daha önəm kəsb etməyə başlayır. Hətta, bu düşüncələrin bəzilərində özündən bədgüman olmaq, kiməsə lazım olmadığı qənaətinə gəlməklə bağlı neqativ düşüncələr də özünü büruzə verir. Belə neqativ düşüncələr heç də boş yerdən yaranmır. Çünki yeniyyətməlik yaşlarında dostun qiymətləndirilməsinin mühüm meyarlarından biri kimi dostu sadıqlıq və sirr saxlamaq bacarığı ön plana çəkilir.

Doğrudur, psixoloqlar da qeyd edirlər ki, belə dostluq çox vaxt davamlı olmur. Bir sıra hallarda yeniyyətmələrin dostu sadəqətlilik və sirr saxlamaqla bağlı təsəvvürləri də biri digərinə uyğun gəlməyə bilər və bu səbəbdən də dostluğun pozulması ehtimalı da yüksək ola bilər. Amma bütün hallarda məhz bu məqama

görə yeniyyətmanın yaşantılarında dostluq haqqındakı istək və arzuları daha böyük yer tutur.

Tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların ailədən asılılığı zəiflədikcə onlara emosional dəstəyi təmin edən dostlar dairəsindən asılılıqları güclənir və yeni dəyərlərin sınaqdan keçirilməsi üçün təcrübə meydanı olur (Dovan və Adelson). Burada çox mühüm məqamlardan biri ondan ibarətdir ki, yaxın dostlarla ünsiyyətdə yeniyyətmanın identikliyi təkmilləşir. Bu identikliyi əldə etməyi bacarmaq üçün yeniyyətmə başqalarının onu necə qəbul etdiklərini, sevdiklərini hiss etməlidir. Odur ki, maraqlı problemlərdən biri kimi yeniyyətmanın yaşıdlarının və yaxın dostlarının onun inkişafına necə təsir etdiyinin tədqiqi ilə bağlıdır.

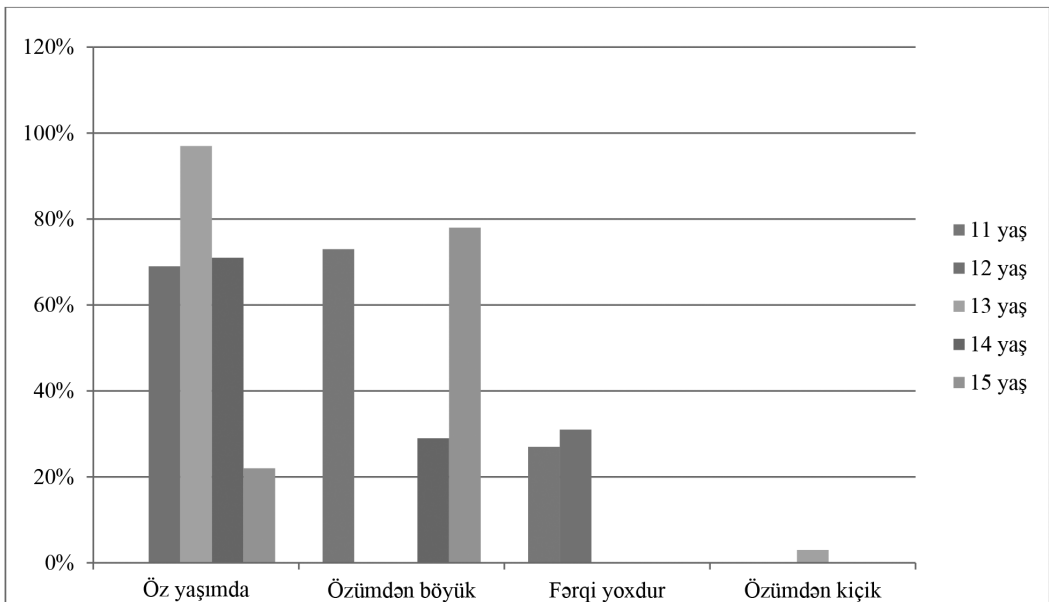
Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlarda əsas məqsədlərdən biri yeniyyətmanın öz vaxtının hansı hissəsini həmyaşıdları, hansı hissəsini isə digər insanlarla, o cümlədən valideynləri ilə keçirdiklərini müəyyən etməkdən ibarət olmuşdur. Tədqiqatçıların fikrincə, yuxarı siniflərə keçdikcə həmyaşıdlarla keçirilən vaxtın kəmiyyəti artır. Bu isə təsadüfi deyildir. Çünki, yeniyyətmanın sosial vərdislərinin inkişafında həmyaşlar mühüm rol oynayır.

Müasir dövr yeniyyətmələrinin fikirlərini öyrənmək məqsədilə keçirdiyimiz anket sorğusunun cavabları

bir daha təsdiqlədi ki, yaş artdıqca bağlılıq münasibətlərində seçiciliyin çəkisi artır və situativ təsirlərdən azad olaraq daha davamlı xarakter daşıyır. Sorğuya 150 nəfər yeniyetmə cəlb olunmuşdur.

Hansı yaş səviyyəsində dostunuz olmasını istəyərdiniz? – deyə mürə-

ciət etdiyimiz suala cavablar əsasına maraqlı nəticələr əldə etməyə imkan verdi. Anket sorğusunda verilən bu suala konkret cavab olaraq sizdən böyük, sizdən kiçik, öz yaşıdın? variantları təklif olundu. Hesablamalar nəticəsində dostluğun yaşa görə dəyişmə dərəcələri üzə çıxarıldı.

Şəkil 3.2. Yeniyetmələrin hansı yaşdan olan insanlarla dostluq etmələrinin göstəriciləri

Nəticələrin təhlilindən məlum oldu ki, 11 yaşlı yeniyetmələrin 73%-i özündən böyük şəxslərlə dostluq etmək istədikləri halda, 27%-i isə fərqi yoxdur deyə cavab vermişlər. 12 yaşlı yeniyetmələrin 69%-i öz yaşıdım cavabını seçsələr də, 31%-i fərqi yoxdur deyə cavablandırmışdılar. 13 yaşlıların 97%-i öz yaşıdlarını seçdikləri halda, 3%-i özündən ki-

çiklə dostluq etməyə üstünlük vermişdilər. 14 yaşlıların 71%-i öz yaşıdı, 29%-i isə özündən böyük, 15 yaşlı yeniyetmələrin 22%-i öz yaşıdı, 78%-i isə özündən böyük şəxslərlə dost olmaq istədiklərini bildirmişlər. Burada 11 yaşlı yeniyetmələrin çoxunun özündən böyükləri dost obyekti seçmələrinin səbəbini onların dostluq anlayışını hələ tam, düzgün

baş a düşməmələri ilə izah olunur. 11–12 yaşlı yeniyetmələrin əksəriyyətinin verdiyi cavablara diqqət etsək görərik ki, onlar hansı yaş səviyyəsində dostları olmasının fərqi yoxdur cavabını vermişlər. Bu da bir daha dostluq münasibətinin kiçik yaşlı yeniyetmələr üçün situativ xarakter daşdığı və dostluğun xarici tərəfinə fikir vermələrini təsdiqləyir. Ümumilikdə nəzər yetirdikdə isə yeniyetmə yaşlıların bir çoxunun öz həmyaşıdları ilə dostluq etməyə üstünlük vermələrinin şahidi oluruq.

Göründüyü kimi əxlaqi hisslərin, eləcə də dostluq münasibətlərinin öyrənilməsinin yol və vasitələri olduqca çoxdur. Dostluq münasibətlə-

rinin öyrənilməsi üsulları qismində burada qeyd olunan yol və vasitələrdən başqa müşahidə, müsahibə üsullarını da göstərmək olar. Belə ki, məktəblilərin dostluğunun öyrənilməsinin üsullarından biri yeniyetmələrin müxtəlif fəaliyyət növlərinin icrası zamanı qarşılıqlı əlaqə və münasibətlərinin müşahidə edilməsidir. Müşahidə üsulu dostluğun daxili planının psixoloji xüsusiyyətlərini, dostluğun məzmun xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Doğrudan da, belə ibratamız nümunələrlə yeniyetmə yaşlıları məlumatlandırmaq onların atacaqları səhv addımlardan çəkəndirmək müəllim və valideynlərin ən ümdə vəzifəsidir.

Ədəbiyyat:

1. **Bakıxanov A.A.** Pedaqoji əsərləri Bakı:- Mütərcim, 2014, 96 s.
2. **Bayramov Ə.S.** Uşaqlarda əxlaqi hisslərin tərbiyəsi. Azərtədrisnəşr. Bakı: 1963, 62s.
3. **Əfəndiyev T.** Uşaqlar arasında yoldaşlıq və dostluq tərbiyəsi. Bakı: Azər-tədrisnəşr, 1962, 51s.
4. **Əlizadə Ə.Ə.** Yoldaşlıq və dostluq tərbiyəsi. “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1965, 76s.
5. **Əzimov Q.E.** Psixi inkişaf və tərbiyənin müasir problemləri. Bakı : ADPU- nun mətbəəsi, 2004, 338s.
6. **Əlizadə Ə.Ə., Əzimov Q.E., Quliyev E.M.** Məktəblinin psixologiyası. Bakı: “Renessans” 2015, 115 s.
7. **Jeqanova Z.** Yeniyetmələrdə əxlaqi şüurun formalaşdırılmasına dair. 1986 №10, səh. 28-31.
8. **Коломинский Я.П.** Психология личных взаимоотношений в детском коллективе. Минск: 1969, 240 с.
9. **Кон И.С.** Дружба. Этико-психологический очерк. М.:1980, 114 с. // <http://royalib.ru>

10. **Шаповаленко И.В.** Возрастная психология. М.: Гардарики, 2005, 349 с.
11. Developing Adolescents, A Reference for Professionals, Copyright, 2002 by the American Psychological Association. All rights reserved. p.43.

СПОСОБЫ ИЗУЧЕНИЯ РАЗВИТИЯ НАВЯСТВЕННЫХ ЧУВСТВ У ПОДРОСТКОВ

АБСТРАКТ

Статья посвящена изучению нравственных чувств и их форм, среди которых особое внимание уделяется дружеским чувствам и товарищеским отношениям. Здесь, с учетом кризиса и противоречий подросткового возраста, а также основываясь на работы немецких исследователей, отмечается несколько стадий развития конфликтов. Сюда относятся ложный спор, несдержанность, эгоцентризм, излишняя драматизация. В статье говорится о важности естественного привития подростку правильных форм отношений и поведения, формирование которых происходит в довольно сложный возрастной период. Подростки, в свою очередь, должны проявлять подобные образцы в своих действиях и поведении, а этого можно добиться путем привития этих качеств детям в раннем возрасте для формирования у них нравственных навыков. Следует отметить, что достижение опыта нравственного поведения и нравственной культуры, однозначно, в различной форме влияет на содержание и характер, а также на направление этих чувств. К нравственным чувствам относятся такие чувства, как симпатия и антипатия, привязанность и отчужденность, уважение и презрение, благодарность и неблагодарность, любовь и ненависть. В то же время, особое внимание обращается и на такие чувства, как товарищество, дружба, патриотизм и коллективизм, долг и совесть. Здесь рассматриваются особенности дружеских чувств, которые включаются в нравственную систему именно в подростковый период. Поэтому одним из интересных моментов является исследование степени влияния ровесников и близких друзей подростка на его развитие. Определение части времени, проводимого подростком с ровесниками, или другими людьми, в том числе с

родителями, составляет одну из основных целей исследований, проводимых в данном направлении. В статье также нашли отражение ответы анкетного опроса, проведенного нами с целью изучения мнения современных подростков. Результаты опроса еще раз доказали, что дружеские отношения носят ситуативный характер у младших подростков, которые по мере взросления больше внимания обращают на внешнюю сторону дружбы. При общем рассмотрении данного вопроса мы становимся свидетелями того, что большинство подростков отдает предпочтение дружбе со своими ровесниками. Это происходит потому, что ровесники играют важную роль в развитии социальных навыков подростка.

WAYS OF STUDYING OF DEVELOPMENT OF MORAL FEELINGS AT ADOLESCENTS

ABSTRACT

The article is devoted to the study of moral feelings and their forms, among which special attention is paid to friendly feelings and comradely relations. Here, taking into account the crisis and the contradictions of adolescence, and also based on the work of German researchers, there are several stages in the development of conflicts. This includes a false argument, incontinence, egocentrism, excessive dramatization. The article talks about the importance of natural inculcation of correct forms of relationships and behavior for adolescents, the formation of which takes place in a rather difficult age. Adolescents, in turn, must exhibit such patterns in their actions and behavior, and this can be achieved by inculcating these qualities to children at an early age for the development of their moral skills. It should be noted that the achievement of the experience of moral behavior and moral culture, unequivocally, in various forms, affects the content and character, as well as the direction of these feelings. The moral feelings are such feelings as sympathy and disloyalty, attachment and alienation, respect and contempt, gratitude and ingratitude, love and hatred. At the same time, special attention is paid to such feelings as comradeship, friendship, patriotism and collectivism, duty and conscience. Here we consider the characteristics of

friendly feelings that are included in the moral system during the adolescent period. Therefore, one of the interesting moments is the study of the degree of influence of peers and close friends of a teenager on his development. The definition of a part of the time spent by a teenager with peers, or other people, including his parents, is one of the main objectives of research conducted in this direction. The article also reflects the answers of the questionnaire survey conducted by us with the purpose of studying the opinion of modern adolescents. The results of the survey once again proved that friendly relations are situational in young adolescents, who, as they grow older, pay more attention to the external side of friendship. With a general review of this issue, we are witnessing that most adolescents prefer friendship with their peers. This is because peers play an important role in the development of the adolescent's social skills.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №1)

Rəyçi H.Ə.Əlizadə, pedaqogika üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 20 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

QOCALIQ YAŞ DÖVRÜNÜN PSIXOLOJİ XARAKTERİSTİKASI

Əlirza Zadəgan Allahqulu oğlu

*AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və
sosial psixologiya şöbəsinin dissertantı
E-mail: alirezaam69@yahoo.com*

Açar sözlər: *Yaş mərhələləri, qocalıq yaş dövrü, psixoloji xüsusiyyətlər*

Ключевые слова: *розрастные стадии, старость, психологические*

Keywords: *Age stages, old age, psychological features*

Şəxsiyyətin inkişafı və formalaşması uzunmüddətli, mürəkkəb prosesdir. Yeni doğulma anından tutmuş qocalıq dövrünədək davam edən ontogenetik inkişaf dövründə insanın həyatı bir sıra yaş dövrlərindən keçir. İnsanın həyatının qürub dövrü olan qocalıq yaşının 60–75 yaşları arasında olduğunu deyirlər. Məşhur psixoloq E.Erikson bu dövrü yetkinliyin, yaşlılığın sonu, ahıl dövrün bərqərar olması kimi səciyyələndirir. Ümumiyyətlə, qocalıq, yaxud təqaüd yaşı sevincli həyatın sönməsi, qürub çağının yaxınlaşması deməkdir.

Qocalıq yaşının ilk əlamətləri bioloji əlamətlərlə ifadə olunur. Fiziki güc zəifləyir, ümumi zəiflik müşahidə olunur, psixi funksiyalar, xüsusilə hafizə zəifləyir, tempi aşağı

düşür. İnsan qocalığında yaşamaq ümidini, psixoloji dəyərini itirir. Psixoloji sarsıntı keçirir. Ancaq canlı orqanizm kimi mövcud olur. Eyni zamanda şəxsiyyət bioloji, fizioloji istiqamətə yönəlir. İnsan kef üçün yaşamaq istəyir. “5 günlük dünya” prinsipinə əsaslanır. Kimi xarakterinə uyğun olaraq qocalığı mülayim payız, kimi də sərt qış kimi qarşılayır (1, s.245).

Mədəniyyət inkişaf və qocalıq mövqeyinin təyinedicisidir. Şərq dünyasında şeyxlik məhz qocalıqla bağlıdır, qocanın sözünü dinləyib ona ehtiram göstəririlər. Şərq fəlsəfəsinə görə, həyat insanın təcrübəsilə qazanılır və ölümə şərikdir. Amma qərb mədəniyyətində ölüm həyata qarşı qoyulmuşdur və qocanı nurani şəxs

kimi deyil, bir ayağı gora titrəyən şəxs kimi dəyərləndirirlər. Böyük yaş dövrünün son inkişafı şəxsin qocalığa və başqasına sığınma fikrinə alışa bilmək zəruriyyətini doğurur. İnkişaf etməyi bacaran şəxslər lazım gəldikdə başqasına sığınmağa meyilli olurlar. Yəni qocalıb əldən düşmüş valideyn övladına sığınmağı normal qarşılayırsa – bu təbiidir. Əgər bir şəxs psixoloji sarsıntılar – yaxınlarının ölümü, cavanlıqdakı cismani məhərrətlərinin əldən verilməsi və s. kimi hadisələrin müqabilində ümitsizlik göstərərək keçmiş xatirələrdən asılıb qalmağa can atsa ömrü qısalar və ölümü tezləşər. Amma tam əksinə, ömrün cilovunu əldən verməyib, ümidini itirməzsə uzun müddət yaşayar və bu da onun yeni müvəffəqiyyətlər qazana bilməsi üçün bir şansıdır.

Bu dövrdə insan özünü ümitsizliyin müqabilində donmuş və heyrətlənmiş şəkildə görür. Kamala çatmış şəxs özünü ümitsizliyin axınına atmamalı və ömür kitabında yol verdiyi səhvlər qarşısında çarəsizlik göstərməməlidir. Bu vəziyyətdən çıxmaq üçün özündə elə təsəvvür yaratmalıdır ki, əgər bu əməllərin təkrarlanıb və ya təkrarlanmaması yenidən mümkün olardısıa elə əvvəlki kimi də əməl edərdi. Belə bir təsəvvürü yarıda bilsə ölüm qorxunc olmaz. Bu mərhələdə şəxsin ən çox üzləşdiyi

təhlükə keçmiş üçün mütəmadi şəkildə təəssüflənib ümitsizlikdə boğulmasıdır. Ümitsizlik isə ölümdən qorxu hissi yaradır. Amma ömrünü səmərəli yaşadığını düşünən insanlar isə aram və sakit olurlar. Halbuki, naümid şəxs həyata nifrət bəsləməsinə baxmayaraq, yenidən dünyaya gəlmək şansının ona verilməsini arzu edir ki, hər şeyi yenidən başlasın (2, s.61).

Bu sahədə məşhur tədqiqatçı D.Rayqorodki “Qocalığın psixologiyası” adlı kitabında yazır: “Qocalıq bu ömrün elə bir dövrüdür ki, bu vaxt vacib olan, “illəri ömrə əlavə” etmək deyil, “ömrü illərə” əlavə etməkdir. Qocalıq-təkcə rolların dəyişdiyi deyil, həm də yeni identikliyin formalaşdığı dövrüdür”.

Təbii ki, bu zaman gənclik dövründə meydana gələn “Mən kiməm?” sualı ömrün qürub çağı insanın qarşısında durursa, o insan çox vaxt ümitsizliyə qapanır. Yaşlılıq dövrünün ən fəal müdafiəçisi “Böyük Katon və qocalıq haqqında” dialoq yazmış qədim Roma filosofu, siyasi xadimi Mark Tuli Siseron (b.e.ə.106-43) olmuşdur. Siseron ustalıqla qocalığı müdafiə edir və qocalığın insan və cəmiyyət üçün ən dəyərli dövr olduğunu qeyd edirdi. O, qocalığın əleyhinə olan aşağıda sadalanan dörd əsas argumentə qarşı çıxırdı: 1) qocalığın insana ictimai

həyatda aktiv iştirakına mane olmasına; 2) qocalığın insana müxtəlif xəstəliklər və köməksizlik gətirməsinə; 3) cinsi həyatdan məhrum etməsinə; 4) insanı ölümün yaxınlaşması ilə qorxuzmasına (1, s.246).

Hamımıza yaxşı bəllidir ki, insan həyatının son dövrü olan qocalıq özündə bir çox bioloji-tibbi, həmçinin ictimai və şəxsi problemləri cəmləşdirir. Bu zaman insanlarda çoxlu sayda xəstəliklər, problematik məsələlər meydana çıxır ki, onlarda, ilk növbədə tənhalıq, heç kimə lazım olmamaq, atılmışlıq hissi, ünsiyyətsizlik və başqalarıdır. Yaşlı adamların sosial müdafiəyə möhtac qalmaları onların psixikasında ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarır ki, bu da onların cəmiyyətə inteqrasiyalarında çətinliklərə yol açır. Burada dövlətin və cəmiyyətin yaşlı tənha adamların sağlamlıqlarının müdafiəsinə və ölüm saylarının azaldılmasına yönəlmiş səylərindən tutmuş bioloji qanunauyğunluqlara, həmçinin sosial amillərə qədər bir çox faktorlar mühüm rol oynayır. Yaşlı insanlar orqanizmlərində baş verən dəyişikliklərə olduqca həssas reaksiya verirlər. Əvvəllər etdiyi işləri indi görə bilməməsiylə barışmaq onlar üçün çox ağırdır. Yaşlı insanda yığıldığı təcrübəni sonrakı nəsle vermək tələbatı yaranır, saatlarla öz həyatından olan hadisələri danışmaq istəyir. Bu zaman

qocalara qulaq asmağı bacarmaq onların dərdlərinə müştərək olmaq, onlara qayğı bəsləmək lazımdır. Yaşlı adamların əksəriyyəti əsas etibarilə maddi, sosial və psixoloji köməyə ehtiyac duyurlar, onların əsas hissəsi əmək fəaliyyətini başa vurmuş insanlardır.

Müasir dövrdə yaşlı nəslin həyatında sosial-psixoloji problemlər kəskin şəkildə özünü biruzə verir. Vərdis edilmiş həyat tərzı və ünsiyyət formasının başa çatması ilə təqaüdə çıxmaq, həyat yoldaşının itirilməsi və s. psixi xarakterli bir çox problemlər, xəstəliklər özünü göstərməyə başlayır. Yaşlı adamların xasiyyəti bəzən əsəbilik, inciklik, ahıllara xas olan depressiya ilə müşayiət olunur. Həyat tonusunun aşağı düşməsi bir çox xoşagəlməz halların əsas səbəbi kimi çıxış edir. Bunun səbəbi isə psixoloji faktor kimi gələcəyin ümitsiz şəkildə dəyərləndirilməsi, perspektivsizlik, həyatın mənasızlığı, ahılların sosial statuslarının dəyişməsi, yeni şəraitə uyğunlaşmada yaranan sosial-məişət və adaptasiya ilə bağlı problemləri göstərmək olar. Çox vacib bir sosial-psixoloji problem ailənin yoxluğu, məhz ahıl adamın qayğısına qalacaq ailənin olmaması onun həyatında mənfi izlər qoyur. Öz vəziyyətindən psixoloji olaraq narazı qalmağın nəticəsində tezliklə fiziki zəiflik də aşkar surətdə

meydana çıxır. Yaşlı adam üçün tənhalıq və zəifliklə barışmaq çətin olur (3, s.77)

“Yaşlı insanlar”, “qocalar”, “ahıllar”, “veteranlar” kimi ifadələrin xatırlanması neqativ hisslər yaradır. Bizim qocalığa münasibətimiz uşaqlıqdan mənimsəmiş olduğumuz yaş stereotipləri ilə bağlıdır. Bu stereotiplər mədəni ənənələr, ictimai mühit və kütləvi informasiya vasitələrinin səyi nəticəsində qorunub saxlanılır. Təəssüf ki, yaşlı insanların işə yaramaz, xəstə, intellektual cəhətdən tənəzzülə uğramış, tam dəyərli həyat yaşamayan insanlar olması barəsində formalaşan səhv fikrin özü də onların davranışına təsir edir. Bir çox yaşlı insanlar bu cür stereotiplərin təsiri altında əks şablonu təsdiq etməkdən çəkinərək özünüqiymətləndirməni bilərəkdən aşağı salır. Orqanizmin qocalması böyümənin dayanmasından başlayan fizioloji prosesdir. Lakin, bununla da qocalma prosesini ləngitmək, yubatmaq mümkündür. Səmərəli gigiyena, qida və digər ekoloji faktorları riayət etməklə qocalma prosesini ləngitmək olar. Daha çox diqqət isə psixoloji qocalmaya və onunla bağlı meydana çıxan suallara yönəlidir. Qeyd etdiyimiz kimi çox vaxtlar yaşlı insanlar keçirdiyi ömrün qiymətləndirilməsi ilə bağlı böhran yaşayırlar. Həyatda əldə etdiklərindən narazı olan yaşlılar

bəzən depressiyaya düşüb psixi halsızlıq keçirirlər: “Sağlam qocalıq” öz yaşını, həyat yolunu qəbul edənlərə aid edilir, “ağrılı, çətin qocalıq” isə öz həyat yolunu qəbul etməyənlərə şamil edilir. “Çətin qocalıq” keçirənlərə keçirdiyi həyat mənasız görünür və belə fikirlərin özü onu ümitsizliyə düçar edir.

Ahıl adamların fəaliyyətində 3 psixoloji cəhət müşahidə edilir.

1. Onlar işləməkdən bezirlər, işdən çıxandan sonra psixoloji sarsıntılar keçirirlər.
2. Təqaüd yaşında fəaliyyətin xarakteri dəyişir. Nisbətən asan işə cəlb olunurlar.
3. Təqaüd yaşlı adamlara diqqət və qayğı zəruridir (1, s.247).

Qocalıq yaşında insan istək və sevgisini nəvələrinə ötürür. Yaşlanmanı hər canlı üçün anadan olmaqla başlayıb ölümə qədər davam edən bioloji bir proses kimi götürsək, həyat forması, iş, bəslənmə vərdişləri, keçirilən xroniki xəstəliklər və fərdin şəxsiyyət quruluşu, cəmiyyətin və ətrafın, eyni zamanda fərdin də özünün dünyagörüşü və s. kimi faktorlar səbəbiylə fərqi fərqliliklər kimi xarakterizə edə bilərik.

Yaşlılıq qaçılmaz və qayıdışı olmayan bir müddət olub, adamın fiziki və ruhi tərəfdən yaşlanmasıdır. Bir başqa təyinat isə yaşlılığın fizioloji təbiəti olub, şəxslərin fiziki və ruhi

enerjilərinin bir də qaytaramayacaqları formada itirmələridir. Yaşlılıq fərdi bir hadisə olmaqla bərabər ictimai dəyərlər və digər faktorlar nəticəsində cəmiyyətdə yaşlıya və yaşlılığa qoyulan dəyəri və yeri təyin edərək, bir cəmiyyətdən digərinə və zamanla görə fərqlilik biruzə verir. Bu səbəblə yaşlılıq yalnız bioloji bir hadisə olmayıb, eyni zamanda ictimai və mədəni bir hadisədir (4, s.189).

Yaşlanma müddətində sağlamlıq elmi və texnoloji inkişafalarda əhəmiyyətlidir. İnkişaf etdirilən erkən tanıma və müalicə üsulları ilə xəstəliklərin qarşısının alınması, erkən dövrdə müalicənin təmin edilməsi ölüm sürətini azaltmış və bunun nəticəsində gözlənilən həyat müddəti uzanmışdır. Bu günkü dünya hesablamalarına görə bütün əhali arasında 65 yaş və ondan yuxarı əhali artmışdır. Hesablamalara görə 2030-cu ildə 65 yaşdan yuxarı yaşlı əhalinin 10.000.000-ə yaxınlaşacağı göstərilmişdir. Tibb sahəsindəki inkişafalar və həyat rifahının yüksəlməsi ölkəmizdə gözlənilən həyat müddətini uzatmış olub, bütün əhali arasında 60 yaş və ondan yuxarı əhali sayca və məkanca artmışdır. Təxmini ömür müddəti 71 olan İran Avropa ilə müqayisədə orta yaşlı bir ölkə halına gəlmişdir. Ölkəmiz əhalisinin cəmi 71.517.100 olaraq ifadə edildiyi 2008-ci ilin göstəricilər bazası

nəzərə alındığında 60 yaşdan yuxarı şəxslərin bütün əhaliyə nisbətinin təxminən 10% olduğu müşahidə olunur (5, s.67). Yaşlı əhalidəki bu artımla bərabər müşahidə olunan proseslər aşağıdakılar olmuşdur:

- geniş ailədən nüvə ailəyə keçid,
- çöl məkanlarından şəhərlərə axın;
- evdə qayğıda əhəmiyyətli rol olan qadının iş həyatına daxil olması;
- ənənəvi mədəni dəyərlərdəki dəyişmələr yaşlının ailə quruluşu daxilində əvvəlki rolunun da dəyişməsinə və təşkilati baxımdan artmasına səbəb olmuşdur (3, s.247).

Təxmini ömür nisbətinin artması və yaşlı əhalinin (gənc əhaliyə görə) daha çox sağlamlıq xidmətlərindən istifadə etməsi səbəbi ilə yaşlıların ehtiyacı olan xidmətlərin təyin olunması və yaşlı əhaliyə göstərilən xidmətlərin artması bu sahədə müxtəlif siyasi manevrlərin ortaya çıxarılmasını vacib etmişdir.

Aparılan tibbi-psixoloji araşdırmalardan aydın olur ki, ürək-damar xəstəliklərindən qocalar arasında ölüm halları aşağıdakı kimi göstərilir:

- 40–50 yaşında – 25%
- 50–60 yaşında – 40%
- 6–70 yaşında – 32%
- 70–80 yaşında – 62%
- 80–90 yaşında – 66%

Qocalıq yaşı 65 yaşdan sonrakı dövr kimi insanın ömründə xüsusi mərhələ kimi qeyd olunur. Streslərlə sıx əlaqədardır. Xarici ölkə psixoloqları Xolms və Ranq stresin yaranma səbəbini insana təsir etmənin müsbət və mənfi stressorlarını öyrənmişlər. Onu balla qiymətləndirmişlər. Nəticə aşağıdakı kimi olmuşdur:

1. Həyat yoldaşının ölümü – 100 bal
2. Boşanma – 73 bal
3. Ailədə münafişə – 65 bal
4. Həbs olunma – 63 bal
5. Yaxın adamların ölümü – 63 bal
6. Xəstələnmə və zədələnmə – 53 bal
7. Toy – 50 bal
8. Təqaüdə çıxmaq – 45 bal
9. Ailə üzvlərinin xəstələnməsi – 42 bal
10. Seksual narahatlıq – 39 bal
11. Uşağın doğulması – 39 bal
12. Yaşayış yerinin dəyişdirilməsi – 25 bal
13. Rəhbərliklə münafişə – 23 bal
14. İmtahan – 20 bal
15. Övladın səhhətinin pisləşməsi – 15 bal və s.

Yuxarıda göstərilənləri nəzərə alaraq bir daha qeyd etməliyik ki, qoca, ahıl yaşlılara xüsusi diqqət və qayğı ilə yanaşmalı, onların stres halları keçirmələrinə qətiyyətli yol verilməlidir. Qocalar bizim valideynlərimiz, məsləhət yerimiz, mənəvi

dayağımızdır. Onları əlimizin içində, gözümüzün üstündə saxlamaq müqəddəs övladlıq borcumuzdur (1, s.248).

Deməli, ahıl adamların sosial-psixoloji durumu müxtəlif parametrlərlə müəyyən olunur. Bu onların ictimai vəziyyəti, ictimai rəftarları ilə müəyyən olunur. Bir şeyi yaddan çıxartmaq olmaz ki, yaşlı insan həm də sosial hədəfdir və məhz bu nöqtəyi-nəzərdən onların həyat şəraiti bu və ya digər səbəbdən sonrakı nəsilə örnək təşkil edə bilər. Sosial hədəf olmaları yaşı ötmüş insanların sosial mühitlə bağlı problemlərini də gündəmə gətirir. Misal üçün səhhətlərindəki sağlamlıq problemi onların əsasını təşkil edir. Onları davamlı, mütəmadi həkim müayinəsindən keçirmək, onlarda ictimai ciddiyyət hissini oyandırır, onlara olan diqqəti hiss edirlər. Lakin bu da bir həqiqətdir ki, yaşı ötmüş insanlarda müxtəlif səbəblərlə bağlı problemlərin sayı bitib-tükənmək də bilmir. Psixoloji sağlamlığın qorunması, əxlaqi xüsusiyyətlərin dəyişilməsi, yaş dövrü ilə bağlı fərdi-psixoloji xüsusiyyətlər, xüsusən də pərişanlıq kimi problemlər ahıl adamlara çox ciddi təsir göstərir.

Sisərona görə, müdrik insan üçün qocalıq yaş dövrü ömrün ən qiymətli dövrüdür. Yəni, bu dövrdə beyni dumanlandıran gənclik ehtirasları sa-

kitləşir, insan ömrü boyu yığmış olduğu təcrübə kimi xəzinəyə sahib olur. Xarakterin gücü, sağlam düşüncə tərzilə yaşlı insan çox şeyə nail ola bilər və bununla da o çox gənclərdən daha üstündür. Qədim romalı şair, filosof, siyasi xadim Seneka (I əsr) isə qocaların özlərini cəmiyyət üçün gərəkli hiss etmələrinin vacib olmasını qeyd edirdi. Onun fikrincə, insan həyatı onun davamlılığında, uzunluğunda deyil, yaşanmış ömründə nə qazanması və nəyə nail olması ilə dəyərləndirilir (5, s.146).

Ahıl adamlarda psixoloji sağlamlıq pozğunluğu daha çox 65 yaşından sonra meydana çıxır. Onlar özlərini dəyərsiz, heç nəyə yaramayan adamlar kimi təsəvvür edir və nəticədə onlarda pərişanlıq əlamətləri özünü büruzə verir. 65 yaşdan sonra ahıl adamlarda yuxusuzluq, iştahsızlıq və ya tamahkarlıq, özlərini zəlif, gərəksiz hiss etmək və s. kimi düşüncələr özünü göstərməyə başlayır. Bəzən olur ki, ahıl adamlarda huşsuzluq, fikir və düşüncələrini toplaya bilməmək, qeyri-adi mühakimələr yürütmək kimi davranışlar müşahidə olunur. Ümumiyyətlə qeyd etmək lazımdır ki, onlarda baş verən ən geniş yayılmış problem onların psixoloji sağlamlığı ilə bağlı olan problemlərdir. İnsanın yaşadığı zaman əsasında sosial-psixoloji sarsıntılar, streslə qarşılaşması və onların daxili mə-

nə təsir etməsi onun həyat stilinə də müəyyən mənada, istər neqativ, istərsə də pozitiv mənada öz təsirini göstərir. O bütün psixoloji potensial gücünü bu hadisələrə sinə gəlmək üçün səfərbər edir, fərdi gücünü bu həyəcanın qarşısını almaq və onu cilovlamaq üçün işə salır. Hiss və həyəcanların tənzimlənməsi daha çox aşağıdakı məsələlərdə özünü biruzə verir:

1. Həyəcanı tənzimləmək üçün düşüncələrin istiqamətləndirilməsi hissi stress baş vermədən işə düşür və psixoloji, yaxud əqli sarsıntıların qarşısı alınır.
2. Stress baş verdikdən sonra çıxış yolu axtarılır və həmin problemlər aradan qaldırılır. Bunun qarşısını almağın ən münasib yolu və metodu insanın öz potensial gücünün streslərin cilovlanması üçün hazırlanmasıdır (4, s.113).

İstər cavan, istərsə də yaşlı, hamı uzun ömürlü olmaq, çox yaşamaq istəyir. Heç kəs qocalmaq istəmir. Gənclik dövründə insana elə gəlir ki, qocalığa hələ çox var. Yaşlılıq dövründə isə bu, keçən illərə heyfslənmə kimi özünü göstərir. Yəqin elə buna görə, gənclər gələcəklərindən, yaşlılar isə keçmişlərindən danışmağı sevirlər.

Uyğunlaşma (adaptasiya) insanın öz ehtiyacları ilə ətraf mühitin ondan

gözlədikləri arasında yaranan asılılıq kimi qiymətləndirilir. Qocalar nə özlərindən, nə də ətraf mühitdən razı qalırlar. Bu mənada yaşlıların problemlərinin çox və çətin olduğunu deyə bilərik. Yaşlı insan sağlamlığından, ətrafdakılardan tez-tez şikayət edir. Ətraf mühit də onu tənbel, deyincən, məsuliyyətsiz, tez-tez ağlayan, yazıq rolu oynayan insan kimi qiymətləndirir.

Qocaların tez-tez keçmişlərindən söhbət açmaları onların keçmişləri ilə yaşamaq istəkləri ilə əlaqədardır. Yaşlının qarşısına çıxan çoxlu və çətin maneələr onları əsasən fizioloji ehtiyaclarını icra etməkdə çətin vəziyyətdə qoyur. Beləliklə, əvvəlki illərdə olduğu kimi, ehtiyaclarını ödəmək üçün onlar maneələr qarşısında yeni əlaqələndirici reaksiyalar verməlidirlər. Təbii ki, o zaman da qarşılarına müxtəlif yeni maneələr çıxır. Əvvəlcədən qeyd edildiyi kimi, vücuddakı itkilər, sağlamlıqla bağlı müxtəlif problemləri insanın özünü qiymətsiz görməyinə gətirib çıxarır (6, s.93).

Təqaüdə çıxarkən işsiz və hüquqsuz qalmaq da onlarda “işə yaramama” hislərinin inkişaf etməsinə səbəb olur. Məlumdur ki, yaşlılar bir çox şəxsi problemləri həll etməkdə qətiyyətsiz olurlar. Bu vəziyyət sağlamlıq problemlərindən, maddi çətinliklərdən, problemi həll edə biləcəklərinə inamsızlıqdan irəli gəlir.

Qocaların gəlirləri az olduğundan pul xərcləmə onların gözündə böyüyə bilər. Bu mənada övladlarının cüzi köməyi onlara böyük mənəvi dayaq kimi görünür. Yaşlıları yaşadan onların cəmiyyətdə, öz ailələrində faydalılığıdır.

Təqaüdə çıxan hər kəs başqa bir işlə özünü ovundurmursa, onu ölüm təhlükəsi öz ağuşuna alır. Ona görə “iş insanın cövhəridir” kəlamı hamı üçün nüsxə olmalı, əmək qabiliyyətli yaşlılar işdən uzaqlaşdırılmamalıdır. Yaşlı insanların sosial həyatla əlaqələrinin itməmələri üçün müxtəlif dərəcələrin qurulması, tədbirlərin keçirilməsi də vacib amillərdən biridir. Yaxşı olardı ki, yaşlılar bu dövrü edə bilmədikləri işlər üçün bir fürsət kimi qiymətləndirsinlər, hobbiləri ilə məşğul olsunlar (2, s.137).

Qədim zamanlardan ağsaqqal, ahıl insanlar ən hörmətli və müdrik adamlar hesab olunub, onlara hamı hörmətlə yanaşıb. Bəzən ahıl insanlar uşağa da bənzədirlər. Yəni yaşlandıqca onlar da uşaq kimi kövrək, hər sözdən inciyən, yumşaq qəlbli olurlar. Amma uşaqlardan fərqli olaraq onların hansısa bir hədiyyə ilə könlünü almaq olmaz. Onların sadəcə qayğıya, xoş rəftara ehtiyacı var. Artıq geridə qoyduğu, keçib gədən illərin arxasınca baxan həmin insanların qəlbini oxşamaq isə bu gün onlar üçün təsəllidir.

Ədəbiyyat:

1. **Vəliyev M., Mustafayev A.** İnkişaf və yaş psixologiyası. Bakı, 2016, 331 s.
2. **Ruhani A.** Yaş psixologiyası. Tehran, 1958, 175 s.
3. **Hüseynniyə Ə.** Ailə və onun tərbiyədə rolu. Tehran, 1988, 330 s.
4. **Əhədi H.** Yaş psixologiyası. Tehran: Bonyad, 1989, 152 s.
5. **Nəzəri S.** Yaş və şəxsiyyət, Tehran: Əncumən, 2006, 161 s.
6. **Qədirov. Ə.Ə.** Yaş psixologiyası. Bakı, 2002, 361s.

**ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА
СТАРОСТИ КАК ВОЗРАСТНОГО ПЕРИОДА**

АБСТРАКТ

Автор в данной статье отмечает, что за период онтогенетического развития, который начинается с момента рождения и продолжается до самой старости, жизнь человека охватывает ряд возрастных периодов. Старческий возраст, как заключительный период в жизни человека, концентрирует в себе различные биолого-медицинские, а также общественные и личные, психологические проблемы. При этом у людей возникает большое количество заболеваний, проблемных вопросов, в первую очередь таких, как отсутствие общения, чувство ненужности, одиночества и другие.

**PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS
OF LOCAL AGE PERIOD**

ABSTRACT

In this article, the author points out that during human ontogenetic development, from the time of birth to the old age, human life goes through a number of years. The old age of human life is a combination of many biological, medical, and social and psychological problems. At this time there are many problems and problems in people that are primarily loneliness, no need for them, no sense of neglect, lack of communication and others.

Məqalə AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07)

Rəyçi R.V. Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Məqalə redaksiyaya 15 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

**АНАЛИЗ СОЦИАЛЬНОЙ ПЕРЦЕПЦИИ НА ОСНОВЕ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ АНАРА
«ШЕСТОЙ ЭТАЖ ПЯТИЭТАЖНОГО ДОМА».**

Рагимова К.А.

*Диссертант института философии и права
при Азербайджанской Национальной Академии наук:
E-mail: raqimovak@hotmail.com*

Açar sözlər: sosial qavrayış, eyniləşdirmə, şəxsiyyət, fərdi davranış, model, ikili münasibət, stereotipləri, emosiya, tolerantlıq, konformist

***Ключевые слова:** социальная перцепция, идентификация, личность, поведение личности, модель, двойственное отношение, стереотипы, эмоция, толерантность, конформист*

***Keywords:** social perception, identification, personality, the individual behavior, model, ambivalence, stereotypes, emotion, tolerance, conformist*

Для анализа социальной перцепции выделяются определённые аспекты социальной перцепции, такие как: идентификация собственной персоны с персонажем; личностное отношение к героям указанного литературного произведения, исходя из собственного мировоззрения; отсылка к мнению автора; субъективное мнение на основе прочитанного текста; проявление рефлексии, проекции, эмпатии и других механизмов социальной перцепции; формирование мнения о героях как условия убеждения окружающих в том, что он сам хочет видеть в них.

Один из интересных аспектов социальной перцепции – идентификация, которая в определенной степени проявляется в отношении к главным героям. Людям свойственно идентифицировать себя с теми героями, которых они считают положительными. Однако степень варьирования форм идентификации – от воображаемых представлений реальных людей до их прототипов в литературных произведениях может быть различной. Так, человеку трудно себя идентифицировать с некоторыми героями, вызывающими у них симпатию по причине того, что индивид оказывается словно лишённым точки

опоры. Мы имеем в виду фактор отклонения в поведении личности, когда им самим движут поступки, расходящиеся с героями произведений. Иными словами, реальный человек отклоняется от писательской схемы или модели. Хотя, справедливости ради, надо отметить, что человек с нормальной психикой и среднестатистическим волеизъявлением, как правило, стремится устранить несогласованность между своими действиями и поступками сценических персонажей. Кстати сказать, так ликвидируются «ножницы» между прогнозируемым поведением личности согласно трафарету (или стереотипу) и реальным поведением в жизни. Кроме того, испытуемые разных возрастных групп, которые принимали участие в нашем

эксперименте, объективно постулируют высоко нравственные качества, но как будет заметно из ответов на материале романа Анара «Шестой этаж пятиэтажного дома», реципиенты подчас осуждают те волевые и независимые решения, которые идут вразрез с общепринятыми нормами поведения.

На оценку героя, как положительного, естественно, влияют нормативы общества. На протяжении одного, двух поколений нормативы несколько изменяются. Поэтому мы видим несколько двойственное отношение как к главным героям, так и к неглавным в зависимости от возраста опрашиваемых. Отношение к героям оценивалось по 7 бальной шкале: от -3 до +3. Результаты такого оценивания героев приведены ниже в таблице.

Отношение к героям произведения Анара.

Таблица 1.

Шкала/ герои	Заур	Фиран- гиз	Зивяр	Мухтар	Тахмина	Спартак	Манаф	Медина
1	14%	24%	0%	15%	6%	29%	19%	0%
2	28%	0%	0%	0%	14%	10%	10%	0%
3	38%	0%	0%	5%	15%	0%	0%	15%
0	5%	28%	42%	36%	10%	14%	47%	15%
-1	5%	0%	10%	25%	20%	18%	19%	0%
-2	10%	14%	19%	14%	10%	19%	0%	0%
-3	0%	14%	14%	0%	0%	0%	0%	0%
	100%	80%	85%	95%	75%	90%	95%	30%

Как видно из таблицы, герои данного произведения не вызывают однозначных отношений, за исключением, Зивяр (мать Заура). Такое же неоднозначное отношение к главным героям – Зауру и Тахмине: наиболее высокий позитив и наиболее высокий негатив проявился именно к ним. Двойственное отношение зависело как от пола опрашиваемых, так и от возраста. К Тахмине проявилось также двойственное отношение: 35% положительного отношения против 20% отрицательного, 10% нейтрального, а 25% не смогли определиться со своим отношением. По отношению к данным героям существует разница между юношами и девушками. Девушки более позитивно отнеслись к Тахмине и более негативно к Зауру, тогда как юноши выразили отрицательное отношение к Тахмине.

К Спартаку также проявляется двойственное отношение (39% положительного отношения против 51% отрицательного). В особенности негативно к нему отнеслись женщины.

Однозначно негативное отношение проявляется к Зивяр (85%) в особенности у молодых людей. Старшее поколение пыталось ее оправдать, проецируя часто свои проблемы (единственный сын, плохая невестка и т.п.). Несмотря

на малочисленность выборки, представляющих людей старшего поколения (опрашиваемых в возрасте от 55 до 70 было всего 14 человек, из них всего двое мужчин), процент положительного отношения равняется 93%, т.е. 13 из 14 опрошенных с пониманием отнеслись к позиции Зивяр, скорее всего, идентифицируясь с этим героем. В некоторой степени плохое отношение проявилось к Мухтару (39%) и к Манафу (19%). Этих героев большинство не очень замечало, а негативное отношение к ним проявили в основном молодые девушки по причине того, что они вмешивались в судьбы других людей, навязывая им свои ценности.

Единственный герой, который не вызвал ни у кого отрицательного отношения – это Медина. Правда, этот герой мало кого заинтересовал, т.к. мало оценок у данного героя вообще.

Что касается положительных и отрицательных качеств главных героев – Заура и Тахмины, респондентами были выделены следующие положительные качества Заура: способность любить – 52%; уважительное отношение к родителям – 29%; доброта – 19%; честность – 14%; настоящий мужчина – 10%; порядочность – 10%; гордость – 5%; отважность – 5%.

Всего было отмечено 8 качеств. В сумме эти качества составили 144%.

Что касается отрицательных качеств, то были подчеркнуты следующие: слабохарактерность – 81%; нерешительность – 62%; ревнивость – 53%; трусливость – 48%; недоверчивость – 33%; эгоистичность (использовал ее и бросил) – 29%; предательство – 10%.

Было указано 7 отрицательных качеств. В сумме эти качества составили 316%. Разница между положительными и отрицательными качествами Заура составила 2,2 раза. Отрицательных качеств оказалось 2,2 раза больше, чем положительных.

На положительные качества Тахмины указали 30 человек, которые приняли участие в опросе: умение любить – 77%; свободолюбивая – 27%; самодостаточная – 27%; добрая – 27%; сильная – 17%; верная – 10%; реалистичная – 10%; оптимистичная – 10%; свободная от общественного мнения – 6%; трудолюбивая – 3%; честная – 3%; щедрая – 3%; общительная – 3%; целеустремленная – 3%

Было указано 14 различных положительных качеств Тахмины, что в сумме составило 226%. В качестве отрицательных качеств Тахмины, были указаны следующие: легкомысленная – 53%; наличие

вредных привычек (курение, выпивка) – 43%; ревнивая – 3%; эгоистичная – 3%.

Было отмечено всего 4 качества. В сумме они составили 102%. Разница между положительными и отрицательными качествами Тахмины чуть более 2 раз. Положительные качества перевешивают.

Как видим, качества слабо дифференцированы. В основном замечается то, что лежит на поверхности. Но, сравнивая двух героев, видно, что к Тахмине проявляется более положительное отношение, чем к Зауру. У Заура оказалось больше отрицательных качеств, чем у Тахмины. Правда, по данному вопросу есть некоторые различия в ответах в зависимости от пола опрашиваемых. Так, у юношей оказалось относительно положительное отношение к Зауру, чем у девушек. А у девушек положительное отношение к Тахмине, чем к Зауру. Они отмечают больше положительных качеств у Тахмины, чем юноши.

Такие незначительные или, напротив, полярные расхождения в зависимости от пола опрашиваемых имеют, на наш взгляд, логическое обоснование. Дело в том, что природное начало у женщин в соответствии с принципом распределения гендерных ролей

оформляют в их сознании (или на эмоционально-подсознательном уровне) определённые стереотипы. Поначалу они дают о себе знать только как репродуктивное свойство мужская логика уступает место неожиданным, а подчас и непредсказуемым поступкам. В отличие от подавляющего большинства представителей «сильного» пола, они более эмоциональны, толерантны и конформны. Поэтому мы убеждены, что модель их поведения, по параметрам которых строились ответы респондентов, должна бы в обязательном порядке учитывать эмоциональную сферу и соответствующий женский склад ума. Ключевыми словами для такой модели будут, на наш взгляд, душевность, сострадание, сопереживание, сердечность и т.п., неизменно побеждающие холодную рассудочность, разум в общих чертах. Женщины больше ценят в мужчинах такие качества, как ум, верность, мужество и честность.

Заур ни мужеством, ни верностью не отличался, поэтому он для большинства молодых девушек не является положительным героем.

Если качества сгруппировать и проанализировать по блокам, то можно выделить несколько бло-

ков: моральные, интеллектуальные, волевые, эмпатийные качества, касающиеся внешности. Из результатов видно, что блок моральных качеств и по выделенным качествам и по количеству этих качеств перевешивает все остальные блоки. На втором месте оказываются волевые качества. На третьем месте - интеллектуальные качества, на четвертом месте оказываются эмпатийные качества (отзывчивость, гуманность, внимательность, понимание и др.). Исходя из рейтинга перечисленных качеств видно, почему большинству молодых девушек Заур не нравится.

Конечно, мужской перечень качеств существенно отличается от женского. Здесь выделены качества, которые характерны для человека, выполняющего исполнительскую, ведомую роль. Это такие качества, как покорность, скромность, уважительное отношение к семье, аккуратность и др. Процент таких качеств достаточно высок, в сумме они составили 70%. Внешний вид подчеркнули 30% (элегантность, красота, привлекательность). Учитывая, что в опросе принимали участие студенты, на первом месте оказался ум (55%).

Исходя из данного перечня качеств, которые молодые люди

ценят у женщин понятно, почему для большинства юношей Тахмина не является положительным героем. Они ее считают неверной, не скромной, непокорной, человеком, который не уважает семейные ценности.

Ответы на вопросы о том, как бы они поступили на месте главных героев; почему Заур не женился на Тахмине; каким бы они

хотели видеть конец данного произведения, помогли высветить качественную составляющую процесса идентификации, особенности системы ценностей и социальных установок и стереотипов.

На вопрос «Как вы бы поступили на месте Тахмины» были получены следующие ответы. В опросе приняли участие 69 студентов.

Таблица 2.

№	Ответы	%
1	Вычеркнула бы из жизни	50
2	Постаралась бы наладить отношения с его родителями	19
3	Что-то другое (уехала бы работать одна в другой город; переехала бы вместе с ним в Москву; забеременела бы от него, чтоб он не ушел; родила бы от него, ребенок главнее, чем муж; больше бы не выходила бы замуж и занялась бы творчеством; стала бы самым лучшим диктором страны, чтоб каждый день он сожалел о том, что потерял меня)	16
4	Ушла бы от Заура и постаралась бы насолить ему и его семье	6
5	Срочно вышла бы замуж за кого угодно	3
6	Продолжала бы держаться за него	3
7	Пользовалась бы им и изменяла ему	3

Как видно из ответов, молодые девушки не одобрили поведение Тахмины и противопоставили ей более активную позицию. На основе этих ответов становится

девушек к Тахмине, т.к. они не одобряют ее последний выбор, уход из жизни, отсутствие борьбы за себя и за свое счастье. Как видим из ответов, нет ни одного непонятно двойственное отношение одобрительного ответа, связанно-

го с тем, что она его любила, что она была разведена, что она дружила со Спартаксом, что она жила с Зауром. Они в основном не принимают ее пассивную, пораженческую позицию. В ответах встречается и желание отомстить любыми способами Зауру и его семье, что свидетельствует об эмоциональ-

ной идентификации с героем.

Ответы мужской части выборки о том, как бы они поступили на месте Заура, высветили совсем иную картину. Варианты ответов представлены ниже в таблице.

Ответы на вопрос «Как бы ты поступил с Тахминой на месте Заура».

Таблица 3.

№	Варианты ответов	%
1	Также как он	40
2	Уехал бы с ней в другую страну	25
3	Продолжал бы с ней тайно встречаться	15
4	Сделал бы все, чтоб родители ее приняли, а потом женился	10
5	Женился бы, несмотря ни на что	5
6	Нашел бы другую	5
7	Наложил бы на себя руки	5

Наиболее часто встречаемый ответ «также, как он» свидетельствует о том, что за два поколения с 60-х годов мало что изменилось в системе отношения мужчины к женщине. Процент тех, кто женился бы на ней, несмотря ни на что ничтожно мал (5%), что также свидетельствует о существующих стереотипах, которые и поныне живы. Доминирование общественного мнения над личностным,

страх и невозможность пойти против общественного мнения характерны и поныне для молодежи нашего общества. 25% готовы уехать в другую страну с ней, т.е. поменять среду и, таким образом, решить вопрос с общественным мнением. С одной стороны, в чужой стране анонимность существования увеличивается (человек руководствуется тем, что мало кто меня знает), а с другой стороны,

можно выбрать такую страну, где то, что у нас считается ненормативным и социально неодобряемым, там вполне нормативно и одобряемо (гражданский брак, большая разница в возрасте, однополая любовь, другая национальность, религия и др.).

Литература:

1. **Авдеева Н.Н.** Понятие идентификации и его применение к проблеме понимания человека человеком. Теоретические и прикладные проблемы психологии познания людьми друг друга. Краснодар, 1975, 250с.
2. **Анар.** «Шестой этаж пятиэтажного дома». М.: Советский писатель, 1988, 423с.
3. **Бодалев А.А.** Восприятие и понимание человека человеком. М.: МГУ, 1982, 200с.
4. **Гозман Л.Я.** Психология эмоциональных отношений. М.; МГУ, 1987, 174с.

ANARIN «BEŞMƏRTƏBƏLİ EVİN ALTINCI MƏRTƏBƏSİ» ƏSƏRİNDƏ SOSIAL QAVRAYIŞIN ANALİZİ

ABSTRAKT

Məqalədə ən xarakterik stereotiplərin ətraf və hadisələrlə davranma və qavrayışı haqqında danışılır. Sosial persepsiyanın bəzi əlamətləri müəllifə ədəbi əsərin fonunda fəaliyyət göstərə biləcək müxtəlif invariantlarda aşkar təqdim olunur.

Bizim müşahidələrimizə görə, son illər milli mətbuatda şəxsiyyət psixologiyasının fərdi problemlərinə aid məqalələr təcrid olunmuş halda deyil, digər elmi fənlərə paralel olaraq görünməyə başladı.

Araşdırmalar müəllifə imkan verir ki, o, sosial qavrayışın dəyərlərdən və oxucu stereotipindən asılı olması, solumun normativləri sosial qavramaya təsir edir qənaətinə gəlsin.

**ANALYSIS OF THE SOCIAL PERCEPTION BASED
ON THE LITERARY WORK OF ANAR
«SIXTH FLOOR OF A FIVE FLOORED BUILDING»**

ABSTRACT

Discusses the most characteristic stereotypes of behaviour and perception of the environment and events. The author presents signs of social perception, which function in different invariants based on the literary work.

Based on the research, the author concludes that social perception depends on values, attitudes and stereotypes of the reader, furthermore, norms of society significantly affect the social perception. Article contains a proper theoretical background and has a novelty approach.

Məqalə AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №06)

Rəyçi R.V.Cabbarov, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Məqalə redaksiyaya 19 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

DƏYƏRLƏRİN QORUNUB SAXLANILMASI VƏ GƏLƏCƏK NƏSLƏ ÖTÜRÜLMƏSİLƏ BAĞLI PROFİLAKTİK TƏDBİRLƏR

Mirzə Nejad Bəşir Cəbrayıl oğlu

*AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və
sosial psixologiya şöbəsinin dissertantı
E-mail: Mirzanejhad@yahoo.com*

Açar sözlər: Milli-mənəvi dəyərlər, dəyərlərin qorunub saxlanılması, təlim-tərbiyənin psixologiyası

Ключевые слова: Национально-нравственные ценности, сохранение, ценностей, психология обучения и образования

Keywords: National-moral values, preservation of values, psychology of training and education

Xalqımızın mənəvi dünyasını zənginləşdirən, tariximizi və mədəniyyətimizi ucaldan, birliyimizi təmin edən milli-mənəvi və dini dəyərləri qoruyub saxlamaq hər birimizin müqəddəs borcudur. Bu gün milli-mənəvi dəyərlərimizə qarşı çıxmaq təşəbbüsləri və halları olduğu üçün bu vacib məsələnin daim diqqətdə saxlanılması zərurəti yaranıb. Tarixi qürur duyduğumuz meyarların, nailiyyətlərimizin üstündən belə asanlıqla xətt çəkmək, onu aşağılamaq istəyinin bəzən baş qaldırması bizi çox qayğılandırır. İlk növbədə, hər bir ziyalı əsrlər boyu cilalanmış, zamanın keşməkeşli sınaqlarından çıxmış, ələnmiş, saflaşmış, bu günümüzün həyatı tələbatına çevrilmiş, xalqımızın özünəməxsus milli mentaliteti

meyarlarına çevrilmiş mənəvi dəyərlər xalqımızın yüksək əxlaqi xüsusiyyətlərinin təcəssümüdür, duz-çörək qədər hamımıza əzizdir.

Hər bir xalqın tarixi yetkinləşmə və təkamül prosesinin ümdə qayəsini dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, həm də zəngin milli-mənəvi irsi, pak və ali dəyərləri müəyyən edir. Bu ənənə və dəyərlər biri-birilə çulğasaraq həm də xalqların məfkurə və düşüncə sisteminin, dünyagörüşünün parlaq təcəssümü kimi meydana çıxır. Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan İran xalqı da tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermiş, ülvəi və saf ideallara sarsılmaz bağlılığı ilə daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar.

Müasir qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə müəyyən təhlükə meyilləri də özünü qabarıq göstərir. Şərq-Qərb sivilizasiyasının bir-birinə yaxınlaşdığı, bəzən də gizli və açıq mübarizələrin getdiyi bir zamanda soykökə qayıdışın, milli özünüdərkini böyük əhəmiyyəti vardır. Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti psixologiya və pedaqogika elminin tanınmış nümayəndələrinin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Şagirdlərin milli ruhda tərbiyə olunmasına, milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə olunmasına önəm verilir (1, s.56).

Respublikanın gələcək taleyi onun gənclərindən asılı olduğu üçün təhsildə aparılan islahatlar milli ənənələrimizə, milli dəyərlərimizə söykənərək soykökünə bağlı şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Müasir tərbiyədə məktəbli-müəllim-valideyn münasibətlərinin yeni prizmada tənzimlənməsi, tərbiyə

işində ideal məqsədin məzmununun müasir tələblər baxımından dəyişməsi, yeniləşməsi və təkmilləşməsi humanitar fənlərin məzmununda ifadə olunmuş milli-mənəvi dəyərlərə kompleks yanaşmağı tələb edir.

Əxlaqi dəyərlərimizin toxunulmazlığı, həmişə qorumalı olduğumuz elə bir müqəddəs meyarlarıdır ki, gərək bugünkü sosial-iqtisadi nailiyyətlərimizdən məqsədyönlü istifadə edərək zamanında dünyaya inteqrasiya edərək qədim mədəniyyətimizin qaynaqlarını, gözəlliklərini bir örnək kimi başqa xalqlara da sevdilərək. Müdrik ağsaqqallarımız, söz sahibi olan ziyalılarımız, xüsusilə geniş təbliğat-təşviqat imkanları olan radio-televiziya, dövrü mətbuat, digər kütləvi informasiya vasitələri mənəvi dəyərlərimizin təbliği və gənc nəsillə ətraflı izah edilməsi işlərinin fəvqündə olmalıdırlar (2, s.173).

Vətən, ata-ana, el-oba, yurd yeri, doğma ocaq sevgisi, namus-qeyrət təəssübü çəkmək, vətənpərvərlik, halal-haram, böyük-küç, ədəb-ərkan, etik dəyərlər, unudulmaz inam və inanclarımız, nəhayət, müqəddəs milli adət-ənənələrimiz ümumən milli mentalitetimizin məhək daşındır. Əsrlər boyu xalqımızın böyük mənilik şüuru, əxlaqi dəyərlərə sədaqəti sayəsində, bütün təsirlərə baxmayaraq, öz dilini, dinini, milli adət-ənənələrini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Xalqımızın düşüncə tərz, vətənpərvərlik hissinin gücü gerçəkliyi, müasir həyat həqiqətlərini obyektiv şərh edərək özünütəbiyəni xarakterik olaraq əks edir. Şagirdləri düzgün istiqamətlərə yönəltmək, mənəvi tərbiyə aşılamaq, ailələrin, təhsil müəssisələrinin, söz sahibi olan insanların, ağsaqqalların, xüsusilə ziyalıların imkanlarını, təsir gücünü artırmağa zəmin yaradır. Bu baxımdan kütləvi informasiya vasitələrinin, televiziya və radionun təsir dairəsi, tərbiyəvi rolu böyükdür. Xalqımızın müqəddəs nemətləri kimi əziz tutduğu mənəvi-əxlaqi dəyərlər hər məqamda göz bəbəyi kimi qorunmalıdır.

Dəyərlərimizdən sayılan şagirdlərin əxlaqi keyfiyyətləri dərin qarşılıqlı əlaqədə formalaşır, inkişaf edir. Müsbət əxlaqi keyfiyyətləri formalaşdıran müasir əxlaqi tərbiyə sistemi eyni zamanda əxlaq sahəsindəki səhv fikirləri və təsəvvürləri aradan qaldırır, xoşagəlməz vərdiş və davranışları götürməyə çalışır. Əxlaqi anlayışlar yalnız o zaman aparıcı rola malik olur ki, onlar təkcə öyrənilmiş olmasın, dərinlən dərk edilərək mənəvi inama çevrilsin. Belə bir inamın və sabit əxlaqi davranışın göstəricisi insanın əxlaqi baxımdan tərbiyəli olması, onun əxlaqi yetişkənliyidir. Əxlaqi düşüncənin, əxlaqi hisslərin və davranışın vəhdəti sabit əxlaqi keyfiyyətlərdədir. Bu da tərbiyə pro-

sesi və şəxsiyyətin əxlaqi inkişafı arasında olan mühüm göstəricisidir. Nəzarətsiz qalmaq, valideynlərin və pedaqoqların tərbiyə işində yol vermiş olduqları səhvləri, qeyri-sağlam mühitin təsiri, müəyyən gənc və yeni-yetmələrin pedaqoji baxımdan nəzarətsiz qalmaları bəzi hallarda daimi və anti-ictimai xarakter ala bilər. Bu zaman yenidən tərbiyə psixoloji-pedaqoji vəzifə kimi meydana çıxır. Bu vəzifənin öhdəsindən gəlmək üçün xüsusi psixoloji-pedaqoji üsullar və onların həyata keçirilməsi üçün xüsusi şərtlərin yaradılması tələb edilir. Beləliklə, şagirdlərin kollektivdəki və digər yerlərdəki yaşlılar və həmyaşıdları ilə münasibətləri elə təşkil edilməlidir ki, ora əxlaqi keyfiyyətlərin modeli daxil edilsin. Bu zaman şagirdlər aşağıdakı əxlaqi keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar:

- Vətəndaş məsuliyyəti,
- Vətənpərvərlik,
- Kollektivizm,
- Əməksevərlik,
- İdeyalılıq,
- Qarşılıqlı yardım və s. (3, s.158).

Eləcə də özünün hər bir hərəkətini başqalarının gözü ilə görməyi bacarır, insanların hansı münasibət göstərəcəklərini dərk edir. Bu nöqtəyi-nəzərdən, şagirdlərdə öz hərəkətlərinin nəticələrini görmək qabiliyyətini inkişaf etdirmək zəruridir. Başqaları ilə qarşılıqlı əlaqədə şa-

girdlərin əxlaqi təsəvvürləri daha bitkin və tam formaya düşür, onlarda müsbət mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərin inkişafı müşahidə olunur. Yeniyetmə yaşda əxlaqi inkişaf zəminində ideallar olduqca böyük rola malikdir. Bu yaşda onların formalaşması birbaşa olaraq insanların əxlaqi keyfiyyətləri, davranışları, hərəkətləri, bir-birləri ilə qarşılıqlı münasibətləri ilə əlaqədardır. Belə hallar da göstərilən yaş üçün xarakterik xüsusiyyət sayıla bilər. Əxlaqi idealların varlığı qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaq üçün zəruri, hətta həlledici əhəmiyyətə malik olur.

Geniş mənada əxlaqi-mənəvi tərbiyə cəmiyyətin və bütün dövlətin inteqral, strateji, intellektual resursu deməkdir. Mənəvi-əxlaqi tərbiyənin əxlaqi tərkib hissəsi şüura təsir etməklə formalaşır və insanın ətraf mühitlə davranışlarına, onun dünyaya və təbiətə, insanlara olan münasibətilə xarakterizə olunur. Eyni zamanda müəyyən istiqamətdəki tərbiyənin nəticəsi olaraq, şəxsiyyətin dəyər oriyentasiyalarını da özündə əks etdirir. Rasional faktorlardan istifadə edərək mənəvi-əxlaqi potensialın inkişafı və yaranması bir neçə üsul vasitəsilə həyata keçirilir:

1) Şagirdlərin incəsənətə, mədəniyyətə, musiqiyə, teatra, həmçinin yaradıcılığın digər növlərinə cəlb edilməsi ilə;

2) Gündəlik həyatda şagirdlərin emosional sferasının inkişaf elətdirilməsi ilə;

3) Şagirdlərin elmi fənnləri mənimsədiyi zaman əldə etdiyi biliklərin, vədrişlərin, bacarıqların qiymətləndirilməsi, həmçinin onların özünün bütün bunlara qiymət verməsi vasitəsilə (4, s.53).

Xüsusi orta ixtisas məktəblərində şagirdlərin vətəndaş mədəniyyətinin formalaşdırılması üçün humanitar dərslər fənnlərinin tərbiyəvi potensialı (vahid dünyagörüşü, aksioloji, mənəvi, həmçinin bunlara uğun olaraq sinifdaxili və sinifxarici mənbələr) olduqca böyükdür. Ədəbiyyat, dil, natiqlik, tarix, psixologiya, fəlsəfə, kulturologiya kimi nəhəng tərbiyəvi potensiala malik olan fənnlər, belə şagirdlərdə vətəndaş mədəniyyətini formalaşdırır. Müasir vətəndaş cəmiyyətinə adaptasiya üçün zəruri olan keyfiyyətləri şəxsiyyətdə formalaşdırmaq üçün bu fənnlərin əhəmiyyəti böyükdür. Belə keyfiyyətlərə misal olaraq, vətənpərvərlik, tolerantlıq, vətəndaş məsuliyyətini göstərə bilərik. Bundan başqa, humanitar fənnlərin öyrənilməsi zamanı insan, onun təbiətlə, cəmiyyətlə münasibətləri barədə elmləri əldə edən şagirdlər mənəvi dəyərləri, dəyər oriyentasiyalarını, əxlaqi məsələləri mənimsəyirlər. Mənəvi-əxlaqi tərbiyənin qiymətləndirmə və özünüqiymətlən-

dirmə kriteriyaları aşağıdakılar ola bilər:

1. Gənc insanda elmi dünyagörüşün yaranması;
2. Şagirdlərdə daxili azadlıq hissinin formalaşdırılması. Bu hissin sayəsində onlar özlərini ətraf aləm, təbiət və cəmiyyətlə vəhdət halında görə bilirlər;
3. Özünü təsdiqə cəhd;
4. Aparıcı təhsil fəaliyyətində uğur;
5. Özünü qiymətləndirmənin adekvatlığı;
6. Yüksək əxlaqi prinsiplər əsasında formalaşmış davranış mətədləri (5, s.57).

Ətrafdakı insanlarla müəyyən münasibətlər quran şagirdlər müxtəlif həyatı vəziyyətlərdə əxlaqi təcrübə toplayır. Bu təcrübənin təşkili şagirdlərin müxtəlif yollarla müxtəlif fəaliyyət növlərinə cəlb edilməsindən keçir. Bu zaman onlarda əxlaqi tərəkəkkür oyanır, əxlaqi hisslər, vərdişlər, adətlər əxlaqi dəyərlər çərçivəsində formalaşır.

Əxlaq tərbiyəsi tərbiyəçinin rəhbərliyi ilə böyüyən nəsilə, ümumiyyətlə insanlarda cəmiyyətin müəyyən etdiyi əxlaq normaları və davranış qaydaları formalaşdırmaqla cəmiyyət üçün yaralı, öz hərəkət və münasibətlərini şüurlu sürətdə idarə edən şəxsiyyətlər formalaşdırma prosesidir. Onun məqsədi cəmiyyətin əxlaqi-ictimai tələblərinə cavab ve-

rən insanlar, vətəndaşlar yetişdirməkdən ibarətdir. Əxlaq tərbiyəsi düzgün əxlaqi anlayışlar yaratmaq, bu anlayışlara müvafiq adətlər, rəftarlar formalaşdırmaq kimi vəzifələri yerinə yetirir. Əxlaq tərbiyəsinin məzmununa vətənpərvərlik, dostluq və yoldaşlıq, qarşılıqlı yardım, beynəlmilçilik, fəaliyyətə şüurlu münasibət, intizam, məsuliyyət, düzlük, doğruluq, sadəlik tövazökarlıq insanlara humanist münasibət, onu əhatə edən mühitə – təbiətə qayğılı münasibət və s. daxildir.

Hal-hazırda şagirdlər arasında rast gəlinən müxtəlif davranış pozuntuları, onların dəyər istiqamətlərindəki dəyişikliklər, milli-mənəvi dəyərlərin aşınması, yad təsirlərə məruz qalma qalllarının artması, cəmiyyətin dəyər və normalarına qarşı laqeydlik özünü göstərir. Bəzən isə açıq-aşkar hörmətsizlik kimi hallara rast gəlinir. Bütün bu halların artmasında, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi KİV mühüm rol oynayır. Müasir dövrün ən böyük fenomeni olan internetin və informasiya texnologiyalarının qarşısı alınmaz sürətlə inkişafı, özü ilə böyük imkanlar gətirdiyi kimi, mənfi və xoşagəlməz halların artımına, xüsusilə şagirdlər arasında belə meyillərin kütləviləşməsinə də gətirib çıxarmışdır (6, s.138).

Dəyər faktı üzərinə iş aparmaq əlbəttə çətin bir işdir. Cəmiyyətdən

cəmiyyətə, mədəniyyətdən mədəniyyətə müəyyən fərqli məqamlar meydana çıxır. Zaman keçdikcə bir çox faktorların təsiri ilə dəyər istiqamətləri və dəyərlər sistemi də dəyişikliklərə məruz qalır. Məhz bu səbəbdən də dəyərlər barədə danışarkən bir çox çətinliklərlə üzləşməyimiz təbii-dir. Təsadüfi deyildir ki, dəyərlər və onların insanlara təsiri ilə bağlı hal-hazırda müxtəlif ziddiyyətli nəzəriyyə və fərziyyələr geniş yayılmışdır. Dünya səviyyəsində gördüyü işlərlə məşğul olan, 1970-ci illərdə 40 ölkədə dəyişən dəyərləri araşdırmış, indi isə 100-dən çox ölkədə araşdırmalarını davam etdirən görkəmli alim İngelhart və yoldaşlarının (Miçiqan Universitetinin mütəxəssislərinin) gəldiyi nəticə bundan ibarətdir ki, ölkələr iqtisadi olaraq böyüdükcə rifah səviyyələri artır, bununla əlaqədar olaraq isə fərdlərin hansı dəyərləri qəbul etmələri və daşımaları da iqtisadi rifaha görə formalaşır. Yəni iqtisadi rifah səviyyəsinin dəyişməsilə bağlı olaraq dəyər anlayışları da dəyişə bilər, müəyyən tərəddüdlərə məruz qalır, obyektiv və subyektiv amillərin nəticəsində adaptasiyaya uğrayır (7, s.129).

Artıq bu gün respublikamızın inkişafı ilk növbədə böyüyən nəslin təlim-tərbiyə işinin düzgün təşkilindən, vətəndaşlıq hazırlığından asılıdır. Uşaqların bir vətəndaş kimi bö-

yüməsində ailənin, cəmiyyətin, ümumilikdə mühitin rolu böyükdür. Uşaqlar bir insan kimi, vətəndaş kimi ilk tərbiyəni ailədən alır. Burada onlar əxlaqi-mənəvi keyfiyyətləri, fiziki möhkəmliyi, əmək verdişlərini, davranış qaydalarını, bədii-estetik duyumu və s. kimi keyfiyyətləri qazanır.

Tərbiyənin əsas məqsədi kamil şəxsiyyət-insan-vətəndaş yetişdirməkdir. Vətəndaş tərbiyə etmək mənsub olduğu dövlətin inkişafına çalışan, mənafeyini gözləyən, onun təhlükəsizliyi üçün məsuliyyət daşıyan, dövlətin cari və perspektiv işlərində iştirak edən insan yetişdirmək deməkdir.

İnsan fərd kimi doğulub, vətəndaş kimi fəaliyyət göstərərək tərbiyə-təhsil prosesində, əmək prosesində vətəndaş hazırlığı keçir. Əsl vətəndaş dedikdə, bilavasitə vətənə, dövlətə gərəkli fəaliyyəti ilə xidmət edən, böyük mənəvi keyfiyyətlərə malik olan insan nəzərdə tutulur. Vətəndaşlıq tərbiyəsinin mənbəyi ailədir. Təcrübə göstərir ki, ailədə vətəndaşlıq tərbiyəsi yalnız özbaşına axınla kor-koranə deyil, planlı, sistemli, məqsədli şəkildə təşkil olunmalıdır. Uşaqların vətəndaşlıq tərbiyəsi dedikdə, yüksək əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə yiyələnmə və şəxsiyyət kimi yetişmə nəzərdə tutulur. Onlar davranış qaydalarını, nizam-

intizamı, savadlı olmağı, vətəninə tərifi, coğrafiyasını, mədəniyyətini, milli adət-ənənələrini bilməli, vətəni sevməlidirlər. Uşaqlar ideyaca savadlı olmalı, işə şüurlu yanaşmalı, məsuliyyətli, vicdanlı, mübariz olmalı, pis niyyətlə, əliəyriliklərlə barışmamalıdır. Mənəviyyat tərbiyəsini qiymətləndirmək üçün uşaqlarda yaxşını pisdən ayırmaq, həqiqətə, ədalətə, insanlara-böyüklərə, ailə üzvlərinə hörmət etmək kimi insani keyfiyyətlər aşılanmalıdır. Onların davranış xüsusiyyətlərini uyğun qiymətləndirməli, yaxşı davranış və qarşılıqlı əlaqə təmin olunmalıdır.

Hazırkı şəraitdə yetişən nəslin mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi, qorunması hər bir valideynin, ümum-təhsil məktəbinin, cəmiyyətin və dövlətin qarşısında duran çox mühüm problemdir. Müasir şəraitdə, globallaşma dövründə gənc nəslin təlim-tərbiyə işləri onlarda milli – mənəvi dəyərlər, ləyaqət, milli mənlilik şüuru və iftixar hissi, yüksək humanizm keyfiyyətləri, tolerantlıq xarakteri formalaşdırmalı, yüksək mənəvi əqidəyə malik vətəndaşlar yetişdirməlidir.

Məktəb təlim-tərbiyə ocağı hesab edildiyindən, uşaqların gələcəkdə intilligent bir şəxs, layiqli vətəndaş, mədəni və tərbiyəli bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında mühüm rol oynayır. Etiraf edək ki, müasir texnologiyanın sürətli inkişafı yenilik-

lərə, insan əməyinin yüngülləşməsinə, vaxta qənaət, distant təhsil və s. kimi irəliləyişlərlə bərabər hələ dünyagörüşü kifayət qədər formalaşmamış, yetkinləşməmiş gənclərin mənəviyyatında bəzi mənfi təsirlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, zaman-zaman mütəxəssislərin təhsil ekspertlərinin, araşdırmaçı alimlərin həyəcan təbili çalmalarına baxmayaraq, dini və mənəvi köklərə, dini dəyərlərə malik olan İran xalqı belə neqativ amillərə qarşı tədbirlər planı işlənib hazırlamışdır. Son dövrlərdə İran dövlət ən yüksək səviyyədə islami və mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılmasında, yad təsirlərin qarşısının alınmasında iştirak edirlər. Hal-hazırda şagirdlər arasında müşahidə edilən mənfi davranışların əsas səbəblərindən biri də milli-mənəvi dəyərlərdən uzaq düşmək, çoxəsrlik tarixi-mədəni kökləri unutmaq hesab edilə bilər. Mənəvi dəyərlər hər bir xalqın varlığını, fiziki mövcudiyyətini və mənəvi zənginliyini qoruyub saxlamaq, başqa millətlərdən yaxşı mənada seçilmək imkanı yaradan sosial fenomendir (5, s.91).

Təsədüfi deyildir ki, şagirdlərinin dəyər istiqamətlərini formalaşmasında dini dəyərlər mühüm yer tutur. Bu da İran İslam Respublikasının islam mədəniyyətinin ən qədim təmsilçilərindən olması, uzun əsrlər boyunca

formalaşmış islami adət və ənənələrə dövlət səviyyəsində yüksək qiymət verilməsindən qaynaqlanır. İran İslam Respublikasında hakim olan düşüncəyə görə, mənəvi dəyərlər insanın fitrətindən gəlir, yəni insan anadan mənəviyyatlı və əxlaqlı olaraq doğulur. Bu dəyərlər sistemi həm cəmiyyət, həm də dövlət tərəfindən təsdiq edilir, lakin ilk öncə bu dəyərlər daha yüksək səviyyədə, Allah qatında təsdiq edilmişdir. Bu baxımdan Qurani-Kərimdə belə buyrulur: “Ey insanlar! Biz sizi bir kişi və bir qadıdan (Adəm və Həvvadan) yaratdıq. Sonra bir-birinizi tanıyasınız (kimliyinizi biləsiniz) deyə, sizi xalqlara və qəbilələrə ayırdıq.” (Hücurat-13). Allah-Təala tərəfindən təsdiq edilmiş dəyərlər sisteminin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi İran təhsil sistemində mühüm yer tutur (8, s.66).

Bu istiqamətdə görülmən tədbirlərdə ilk növbədə ailənin və ali məktəbin rolunu qabardılmalıdır. Ailə barədə danışarkən nəzərə alınmalıyıq ki, gələcəyin sağlam vətəndaşını hazırlamaqda ən böyük məsuliyyət məhz

ailənin üzərinə düşür. Ona görə də ailə ona zərər verəcək neqativ faktorlardan xilas edilməlidir. Ailə həm cəmiyyətin həm də dövlətin təməli olaraq çıxış edən mühüm sosioloji institutdur Ailə, müasir dövrdə, həm şəxsiyyət, həm cəmiyyət, həm də cəmiyyət daxilindəki müxtəlif qruplar üçün ümumbəşəri dəyər, mədəni irs, əxlaqi norma və qaydaların daşıyıcısı rolunu oynayır.

Belə bir həqiqəti nəzərə almaq zəruridir ki, insan anadangəlmə olaraq heç də əxlaqi və mənəvi baxımdan zəngin olaraq doğulmur, əksinə, onun xarakteri, şəxsiyyəti, daşdığı dəyərlər həyatı boyunca bir çox faktorların təsiri altında formalaşır. Ona görə də müəllimlərin, valideynlərin, bütün təhsil mühitinin vahid mənəvi-əxlaqi amillər olaraq tərbiyə prosesində iştirakı zəruridir.

Beləliklə, İran dövləti şagirdlərin mənəvi sağlamlığının qorunması, dəyərlərinin düzgün formada tərbiyə edilməsi, qorunması və gənc nəsələ aşılması istiqamətində mühüm addımlar atmaqdadır.

Ədəbiyyat:

1. **Əhmədi. Ə.B.** Təlim-tərbiyənin psixologiyası. Tehran, 1983, 213 s., (fars dilində)
2. **Biyabangərd A.P.** Uşaq və yeni-yetmələrdə şəxsi ləyaqət hissini yüksəltmək metodları. Tehran, 1988, 230 s., (fars dilində)
3. **Şirzadova M.H.** Məktəb yaşlı uşaqlarda milli-mənəvi dəyərlərin formalaşdırılmasının yol və vasitələri.

- tələri. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 264 s.
4. **Rüstəмова N.M.** Məktəb yaşlı uşaqların mənəvi tərbiyəsi. Bakı: DBTA, 1992, 77 s.
5. **Fəramərvī D.R.** İranlı şagirdlərin dəyərləri. Tehran, 2001, 105 s., (fars dilində)
6. **Khəlīfə A.M.** Dəyərlərin dəyişməsi psixologiyası. Tehran, 2000, 299 s. (fars dilində)
7. **Kalif. A.N., Abdul L.C.** Psixoloji transformasiyanın dəyərləri. Məşhəd, 1985, 182 s., (fars dilində)
8. **Baxışova Ş.A.** Məktəb müəssisələrində və ibtidai siniflərdə islam dəyərlərindən istifadə üzrə işin təşkili yolları. Bakı: R.N.Novruz-94, 2011, 148 s.

ПРОФИЛАКТИЧЕСКИЕ МЕРЫ ПО СОХРАНЕНИЮ ЦЕННОСТЕЙ И ИХ ПЕРЕДАЧИ БУДУЩИМ ПОКОЛЕНИЯМ

АБСТРАКТ

В статье отмечается, что в современный период глобализации, когда стремительное развитие научно-технического прогресса в реальной жизни открывает путь высоким достижениям и прогрессивным изменениям, отчетливо проявляются определенные опасные тенденции этого процесса по отношению к морально-нравственным ценностям и историко-культурному наследию. Сегодня, когда проявляются инициативы и случаи выступления против национально-духовных ценностей, возникла необходимость держать эту проблему в центре постоянного внимания. Таким образом, Иранское государство предпринимает важные шаги в направлении защиты морального здоровья учащихся, развитии, охраны и передаче в правильной форме духовных ценностей молодому поколению.

**THE COST OF MAINTAINING AND PREVENTIVE
MEASURES RELATED TO FUTURE GENERATIONS**

ABSTRACT

The article notes that rapid development of scientific and technical progress during modern globalization has led to high achievements and progressive changes in real life, but the tendencies of this process to historic-cultural heritage, moral and moral values, are also evident. Today, there is an urgent need to keep this important issue in mind because there are initiatives and circumstances to counter our national-moral values. In this regard, the Iranian state takes important steps to protect the mental health of pupils, to educate their children properly, to protect them and to vaccinate them.

Məqalə AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Sosiologiya və sosial psixologiya şöbəsinin iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №07)

Rəyçi M.H.Mustafayev, psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Məqalə redaksiyaya 19 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

MƏDƏNİ DƏYƏRLƏRİN FORMALAŞMASININ YOL VƏ VASİTƏLƏRİ

Müəvinq Mustafayev

*BDU-nun psixologiya kafedrasının
dissertantlıq yolu ilə elmlər doktoru, proqramı üzrə doktorantı
E-mail: mustafayev76@mail.ru*

Açar sözlər: *şəxsiyyət, sosiallaşma cəmiyyəti, uyğunlaşma, mədəni mühit, krossmədəni, modal şəxsiyyət*

Ключевые слова: *личность, социализация, общество, адаптация, культурная среда, кросс-культурный, модальная личность*

Keywords: *the person, socialisation, a society, adaptation, the cultural environment, cross-cultural, the modal person*

Məlumdur ki, insan cəmiyyəti öz inkişaf tarixində fasiləsiz şəkildə yeni-yeni maddi və mənəvi sərvətlər yaradır. Bu sərvətlərsiz bəşər cəmiyyətini təsəvvür etmək çox çətindir. İnsanlar yaratdıqları bu sərvətləri ona görə yüksək qiymətləndirib müqəddəsləşdirməyə, qoruyub saxlamağa və ya yenilərini yaratmağa cəhd edirlər ki, bu sərvətlərsiz onların həyatı mümkün olmazdı. Həm də qeyd etmək lazımdır ki, insanlar bu sərvətləri öz iradələrindən asılı olmayaraq bütöv və dəyişilmiş halda yeni nəsillərə ötürürlər. Maddi tələbatlar insanın ilkin tələbatı olduğu üçün maddi sərvətlərdə birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Çünki yalnız maddi sərvətlərə malik olduqdan sonra mənəvi və mədəni nemətləri arzulamaq və bunları əldə etmək

mümkündür. Mənəvi sərvətlər maddi sərvətlərdən asılı və törəmə olsada cəmiyyət həyatında və tarixi tərəqqidə bunlarda çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mənəvi sərvətlər yarandıqdan sonra gerçəklik və ideal şəkildə tarixi tərəqqiyə xidmət edən böyük qüvvəyə çevrilir. Müəyyən inkişaf pilləsində müəyyən mənəvi sərvətlərə malik olmayan cəmiyyət təsəvvür etmək çətindir.

Müasir dövrdə baş verən sosial iqtisadi, mədəni dəyişikliklər birinci növbədə şəxsiyyətin fəaliyyət sahələrinin mahiyyətini, onların mənəvi inkişaf səviyyəsini, təfəkkür tərzini, bilik və maraq dairəsini müəyyənləşdirilməsini tələb edir. Çünki inkişafımızın müasir səviyyəsi şəxsiyyətdə milli şüuru, milli əqidəni, ləyaqət hissini ön plana çəkir. Bu baxımdan

müasir dövrdə şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin müsbət istiqamətə yönəldilməsi zəruri tələbə çevrilir. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, respublikamızın sosial-iqtisadi inkişafı yalnız elmi-texniki tərəqqi və iqtisadi amillərlə deyil, insanların mənəvi yetkinliyi, yüksək ideyallığı, əqidəsi, elmi dünyagörüşü, intellektual səviyyəsi və mənəvi nüfuzu və s. ilə şərtlənir.

Mədəni dəyərlərin formalaşdırılmasının yol və vasitələrindən danışarkən bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Bu da şəxsiyyətlə mühit arasında yaranan qarşılıqlı əlaqənin fərdin münasibətlər sisteminə, münasibətlərinin məzmununa və həmin münasibətlərin fərdin davranışına etdiyi təsirdən ibarətdir.

Qeyd edək ki, mədəni və mənəvi dəyərlərin formalaşmasının əhəmiyyəti bəşəriyyətin inkişafı problemi və ictimai həyatın bütün sahələrində şəxsiyyətin aktiv rolunun artırılması və yenidən qurulması ilə əlaqəlidir. Bu isə müasir sosial-mədəni şəraitdə özünəməxsus şəkildə özünü göstərir.

Şəxsiyyətin mənəviyyatının inkişafı ilk növbədə onun mənəvi mədəniyyətinin formalaşmasının xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Onun sərhədində isə şəxsiyyətin hansı dəyərləri seçməsi və baş verən hadisələri qiymətləndirilməsi həyata keçirilir. Bu aspektdə onun fəaliyyətinin məqsəd və vəzifələri, yol və vasi-

tələri işlənib hazırlanır. Eyni zamanda həyatı planlar qurulur, həyat mövqeyi və strategiyaları müəyyən edilir.

Mədəni dəyərlərə malik şəxsiyyət mədəniyyət incilərini, incəsənət məhsullarını, əxlaqi təcrübəni mənimsəyir və özündə bəşəriyyətin əsrlər boyu topladığı zənginliyi əks etdirir.

Məlumdur ki, müasir cəmiyyət günü-gündən mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə daha böyük çətinliklərlə üzləşməyə başlayır. Qloballaşan dünyada milli mədəniyyətin çərçivəsindən kənara çıxmaqla insan digər xalqların mədəniyyəti ilə əlaqələr qurur. Dünyanın dil, eyni zamanda mədəniyyətlərin müxtəlifliyinin qorunub saxlanması və onların bəşəriyyət tarixində əsrlər boyu toplanıb qorunmasını özündə ehtiva edir. Bu baxımdan mədəniyyət bəzi dəyərlər sisteminin, şəxsiyyətin təcrübəsini, biliklərini və mühakimələrinin ötürülməsinin fasiləsiz prosesidir. Mədəniyyət bütövlükdə cəmiyyətlə və hər bir şəxsiyyətlə qırılmaz şəkildə qarşılıqlı şəkildə əlaqədədir (3, s.56).

İnsan anadangəlmə mənəvi və əxlaqi dəyərlərlə doğulmur. Əxlaq tərbiyənin məhsuludur və şəxsiyyətin inkişafının əsasında dayanır. Onun rolu şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdanda insanın əxlaqi dəyərlərlə daha erkən tanış edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Böyüməkdə

olan nəslin əxlaqi-mənəvi tərbiyə-sində özünü göstərən neqativ cəhətlər bizim dövrün mühüm problemlərindən biridir. Bununla əlaqədar mədəni dəyərlərin, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin formalaşması və gənclərdə tərbiyə edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qarşıya çıxan bu və ya digər problemlərin həlli və bu böhrandan çıxış üçün müxtəlif xalqların ənənəvi mədəni dəyərlərinin yerli mədəni dəyərlərə integrasiyasını həyata keçirməkdən başqa digər yol yoxdur.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatların təhlilindən aydın olur ki, əxlaqi-mənəvi və mədəni dəyərlərin formalaşması və tənzimlənməsi aşağıdakı istiqamətlərdə həyata keçirilməlidir:

- mədəni-tarixi (tarix və mədəniyyət nümunələri əsasında);
- əxlaqi-estetik;
- etnomədəni (xalqımızın milli ənənələri əsasında).

Mədəni dəyərlərin formalaşmasının bu yol və vasitələrinin hər bir aspektinə daha ətraflı nəzər salaq (4, s.40).

Mədəni-tarixi aspekt. Müasir cəmiyyətimizdə keçmiş dövrlərdə xalqımızın istinad etdiyi, dayaq nöqtəsi olan tarixi əsaslar, mənəvi prinsiplər və mədəni dəyərlər çatışmır. Ən dəhşətlisi də odur ki, hazırda gənc nəslin şüurundan öz tarixi və mədəni

irsinə görə qürur duymaq hissi get-gedə azalır və mədəni dəyərlərimizin təsir gücü yox olmaq səviyyəsinə enir. Müasir dövrdə tarixi-mədəni dəyərlərimizi yenidən yazmaq, dəyişdirmək istəyənlərin sayı günü gündən artmaqdadır. Ancaq nəzərə alınmalıdır ki, xalqın mədəni dəyərləri onun əsas zənginliyi, yeni nəsil gənclərin formalaşdırılmasında qoruyucu qalxanıdır.

Bizim görkəmli yazıçılarımızın əsərlərində çox əvvəldən bizim qəhrəmanlar, mədəni irsimiz haqqında təsəvvürlər vardır ki, bunlar da əxlaq, mənəviyyat və həyatın mənası haqqında düşünür, özünün və cəmiyyətin həyatı haqqında məsuliyyəti dərk edirlər.

Mədəni-tarixi aspektdən danışarkən KİV-in, xüsusəndə televiziyanın da bu dəyərlərin formalaşmasında rolunu inkar etmək olmaz. Televiziya hazırda mühüm tərbiyəedici və ideoloji rola malik olmaqla ictimai fikrə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Bu situasiyada belə bir sual mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, televiziya proqramlarının məzmunu və keyfiyyəti hansı dərəcədə həqiqəti və bizim cəmiyyətimizin inkişaf səviyyəsi və tələbatlarını əks etdirir.

Xəbərlər, diskussiya meydanı kimi bir sıra verlişlər hələ ki bəzi kanallarda saxlanılmaqdadır. Ancaq televiziyaaların böyük hissəsinin KİV-ə

heç bir aidiyyatı olmur. Bunlar ancaq seriallar, xarici filmlər və bir sıra bizim dəyərləri əks etdirməyən şou-proqramlar yayımlamaqla məşğuldurlar ki, bütün bunlar da həqiqətən son illərdə cəmiyyətimizdə köhnə dəyərlərin dağıdılmasını, yeni, bizə xas olmayan mədəni dəyərlərin formalaşdırılmasını sürətləndirmişdir. Çox təəssüf ki, müasir televiziya bizi mental dəyərlərə zidd ideologiyaya təbliğ etməklə məşğuldur ki, buradan da gənclər bir sıra səhv prinsiplər əldə edirlər: “həyatdan hər şey al”, “nəyin bahasına olursa olsun zənginlik əldə et” və s.

Mədəni dəyərlər, əxlaq, mənəviyyat, patriotizm, cəmiyyətin maraqları və reklam problemi televiziyalarda ilk baxışda göründüyündən daha sıx əlaqəlidir. Reklam istehsalçıları və onlara reklam sifariş edənlər aşkar şəkildə nəinki vətənpərvərlik duyğusu, eyni zamanda adi rəşadət düşüncə belə çatışmır. Əgər onlar mədəni sivil bir cəmiyyətdə yaşamaq istəyirlərsə, onlar öz xalqına, onun hisslərinə, mənəviyyatına, dəyərlərinə, tələbatlarına hörmət etməlidirlər. A.Mol “Mədəniyyətin sosiodinamikası” kitabında bu hadisə üçün belə bir termin təklif etmişdir: “mozaik mədəniyyət”. Bu terminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, insan üçün istehlak cəmiyyəti dünya əhəmiyyətli elmi kəşf haqqında informasiya ilə

eyni dəyərə malikdir. Bütün bunların nəticəsində isə şəxsiyyətin dəyərlər sisteminin deformasiyası baş verir.

Müasir dövrdə insanların həyatında internetin və sosial şəbəkələrin rolu artır. Şübhəsiz ki, internet elmi proqress üçün böyük nailiyyət deməkdir. Bu virtual realıq, informasiya, təhsil, özünüinkışaf əldə etmək üçün unikal imkan deməkdir. Bu elə bir mütləq informasiyadır ki, praktiki olaraq məhdudiyyəti yoxdur.

Digər tərəfdən, bu virtual məkan cəmiyyət, xüsusən də bizim gənc nəsil üçün çox ciddi risk və təhlükənin mənbəyidir. Burada mövcud olan neqativ hadisələrin siyahısı kifayət qədər genişdir: terrorizm, pornoqrafiya, pedofiliya, narkotiklərin təbliği, zorakılıq və s. Bununla yanaşı, bu məkanda informasiyanın yayılması anı olaraq baş verir və tənzimlənməsi olduqca çətinidir. Bu zaman internet resusları yeni mədəni dəyərlərin formalaşması üçün yeni bir vasitə rolunda çıxış edir. Ancaq bu mədəni dəyərlər tək-cə müsbət yox, əksər hallarda mənfi də olur(5).

Mədəni dəyərlərin formalaşması və tənzimlənməsi ilə bağlı ikinci istiqamət əxlaqi-estetik istiqamətdə görülən işlərlə bağlıdır. Əxlaqi-mənəvi tərbiyə anlayışı altında insanın əxlaqi-mənəvi baxımdan formalaşması prosesi başa düşülür. Bura aşağıdakıları aid etmək mümkündür:

- əxlaqi hisslər (vicdan, inam, məsuliyyət, vətəndaşlıq);
- mənəvi aləm (səbr, xeyirxahlıq);
- əxlaqi mövqe (xeyir və şəri ayırd etmə qabiliyyəti, həyatı sınaqları aradan qaldırmaq bacarığı);
- əxlaqi davranış (insanlara və vətənə xidmət etməyə hazır olmaq, mənəvi şüurun təzahürü, dinləmə, xeyirxah iradə).

Dəyərlərin formalaşması ailədən başlayır. Artıq kiçik yaşlarından uşaqlar ailə vasitəsilə xalqına, etnosuna malik dəyərləri öyrənməyə və mənimsəməyə başlayır. Məktəbəqədər təhsil isə tərbiyənin sosial məsələlərini həll etməklə insanda şüurlu olana və mənəviyyətə istinad edir. Hər bir tərbiyə olunana öz həyat fəaliyyətinin əsas dəyərlərini müəyyən etməyə, həyatın mənəvi əxlaqi əsasının qorunması üçün məsuliyyət hissi əldə etməyə kömək edir (6, s.101).

Mədəni dəyərlərin formalaşması və tənzimlənməsi ilə bağlı ikinci istiqamət etnomədəni (xalqların milli ənənələri əsasında) amillərlə bağlıdır. Yeni formalaşmaqda olan cəmiyyətin daxilində, bütün etnik məkanda böyüməkdə olan insanın formalaşmasının vacib şərtlərindən biri də etnomədəni tərbiyədir. Bəşəriyyətin mövcud olduğu bütün illərdə hər bir xalqda ana dili, ənənələri, adətləri, əxlaqi-

mənəvi dəyərləri ən yaxşı insanı keyfiyyətləri formalaşdırmışdır.

Etnomədəni tərbiyə şəxsin mənsub olduğu etnosun şəxsi mədəni dəyərləri, ənənələri, sosial davranış normalarının ötürülməsi prosesidir. Böyüməkdə olan nəslin etnomədəni tərbiyəsinin formalaşmasında adət ənənələrin istifadə edilməsi onun sosial, mənəvi, əxlaqi, psixi və fiziki inkişafına təsir göstərir.

Mədəni dəyərlərin və adət-ənənələrin qoruyucusu ailə hesab edilir. Müasir şəraitdə uşaq və yeniyetmələrin etnomədəni tərbiyəsində adətlərin istifadə edilməsi üzrə ailənin tərbiyəedici potensialının inkişafı vacibdir. Adət-ənənələr özündə nəsilərin əxlaqi təcrübəsini birləşdirir. Bu ənənələrə yiyələnmək insanın etnomədəni tərbiyəsinin göstəricisi rolunda çıxış edir.

Bugün cəmiyyətimizdə mədəni dəyərlərin formalaşması müasir nəzəri əsaslandırma, metodoloji əsaslara, ona bütöv yanaşmanın olmasına ehtiyac duyur. Məhz yuxarıda sadalanan problemlərin həllini həyata keçirməklə biz cəmiyyətin sosial-əxlaqi problemlərini aradan qaldıra bilər, yeni mədəni dəyərlər formalaşdırabilir. Bu problemləri həll etməklə isə biz digər bütün problemlərin həllinə nail ola bilərik.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov A.S.** Şəxsiyyətin təşəkkülünün aktual psixoloji problemləri. Bakı, 1981, 190 s.
2. **Əliyev B.H., Mustafayev M.H.** Mədəniyyət və təfəkkür probleminin bəzi məsələlərinin tədqiqinə dair // Psixologiya jurnalı, № 2, 2010, s. 3-11
3. **Каптерев П.Ф.** Собрание сочинений. Т.4 / П.Ф.Каптерев. М.: Наука, 1993, 170 с.
4. **Семёнов, В.Е.** Ценностные ориентации современной молодежи / В.Е.Семёнов // Социологические исследования. 2007, №4, с.37-43.
5. **Спасибенко С.Г.** Социализация студента в процессе изучения социологии / С.Г.Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. 2004, №1, с.128-134.
6. **Спасибенко С.Г.** Дорога длиною в жизнь: социализация взрослых / С.Г.Спасибенко // Социально-гуманитарные знания. 2002, № 6. с. 95-106.
7. **Тюкульмина О.И.** Проблемы социальной работы с молодежью: Учебное пособие / О.И.Тюкульмина. Томск: ТПУ, 2006. 152 с.

**СПОСОБЫ И СРЕДСТВА ФОРМИРОВАНИЯ
КУЛЬТУРНЫХ ЦЕННОСТЕЙ**

АБСТРАКТ

В статье указаны способы и средства формирования культурных ценностей личности в современный период, а также систематизированы исследования в данном направлении. В статье отмечается, что культурные ценности народа, составляющие его основное богатство, играют роль оберегающего щита в процессе формирования нового поколения. В заключение подчеркивается, что процесс усвоения личностью культурных ценностей своего народа может быть реализован в культурно-историческом, морально-эстетическом, этнокультурном направлениях.

**WAYS AND MEANS OF FORMATION
OF CULTURAL VALUES**

ABSTRACT

In the article are specified ways and means of formation of cultural values of the person in the modernity, and also researches in the given direction are systematised. There is noticed, that the cultural values of the people making its basic riches, play a role of a preserving board in the course of formation of new generation. In the conclusion it is underlined, that process of mastering by the person of cultural values of the people can be realised in cultural-historical, morally-aesthetic, ethnocultural directions.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi-şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi R.V.Cabbarov psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dossent. Məqalə redaksiyaya 09 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur.

YENİYETMƏLƏRDƏ ÖZÜNÜAKTUALLAŞDIRMANIN İNKİŞAF İSTİQAMƏTLƏRİ

Sevinc Orucova

BDU-nun Sosial və pedaqoji psixologiya
kafedrasının doktorantı

E-mail: sevincorucova@gmail.com

Açar sözlər: yeniyetmələr, özünüaktualaşdırma, özünügerçəkləşdirmə, inkişaf istiqamətləri

Ключовые слова: подростки, самоактуализация, самореализация, направления развития

Keywords: teenagers, self-update, self-realization, development lines

Müasir dövrdə təhsil sahəsinin özünüaktualaşdırma aparıcı motivə çevrilməkdədir. Məhz özünüaktualaşdıran təhsil subyektləri sosial və şəxsi həyatda öz yerlərini tapır, peşə sahəsində nəaliyyətlər qazana bilirlər. Yeniyetməlik yaş dövründə özünü müxtəlif sahələrdə aktualaşdırma xüsusi dominantlıq təşkil edir. Başqa bir tərəfdən yeniyetməlik yaş dövrü özünüaktualaşdırma prosesinin başlanğıcı üçün daha əlverişlidir.

Müasir psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, yeniyetməlik yaş dövründə toplanan gücün reallaşmasına tələbat daha aktualdır. Bu yaş dövrünü “özünü dərk etmənin inteqrasiyası” (4), “özünüeyniləşdirmə” (11), “Mən”in kəşfi dövrü adlandırırlar.

D.İ.Feldşteyn (11) göstərir ki, özünüaktualaşdırma prosesi 14–15 yaş

larında mümkündür. Müəllifin fikrincə [10], məhz bu yaş dövründə böyüməkdə olan insanın böyüklərin dünyasında fəaliyyət göstərməyə hazırlığı inkişaf edir ki, bu da öz növbəsində öz imkanlarını tətbiq etmək, özünü bu dünyada göstərmək meylini yaradır, özünü müəyyənləşdirməyə, özünügerçəkləşdirməyə tələbat güclənir.

Özünüaktualaşdırma konsepsiyasının müəllifi A.Maslounun fikrincə (10), özünüaktualaşdıran şəxsiyyət eyni zamanda bu şəxsiyyətin psixoloji xüsusiyyətləri olan müxtəlif təzahürlərin geniş spektri ilə səciyyələnir. Belə güman etmək olar ki, özünüaktualaşdırmaya can atan yeniyetmənin şəxsiyyəti müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Onları bu yaş dövrünün xarakteristikasına əsaslanaraq

aşkar etmək olar. Belə ki, yeniyetməlik yaş dövrü üçün səciyyəvi olan ünsiyyətə tələbat, təxəyyülün inkişafı, müstəqilliyə meyillilik, habelə dəyər istiqamətlərinin intensiv şəkildə formalaşması belə güman etməyə imkan verir ki, özünüaktuallaşdıran yeniyetmənin şəxsiyyəti şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə demokratiklik, kreativlik, müstəqillik, məsuliyyət və dəyər istiqamətlərinin formalaşmasına can atmaq kimi xüsusiyyətlərə malikdir.

Yeniyetmənin özünüaktuallaşdırma prosesini fəaliyyətdə öz imkanlarının daha tam şəkildə açılmasına, inkişafına və istifadə edilməsinə meyl kimi səciyyələndirmək daha məntiqə uyğundur. Başqa sözlə, bu proses insanın psixoloji cəhətdən böyüməsinə kömək edən tədricən yığılan nailiyyətlər, imkanlar vəziyyətindən gerçəklik vəziyyətinə və sonradan isə özünüaktuallaşdırmaya keçid prosesidir.

Yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırmaya tələbatın formalaşması problemi bir çox pedaqoqların, psixoloqların və sosioloqların diqqət mərkəzində olmuş və bu problemə sanballı tədqiqatlar həsr olunmuşdur. Bunun başlıca səbəbi məhz yeniyetməlik yaş dövrü şəxsiyyətin formalaşması prosesində daha sensitiv səciyyə daşmasıdır.

Məktəb təcrübəsində bu problemin vəziyyətinin təhlili göstərir ki, müəl-

limlər şagirdlərin şəxsiyyətinin özünüinkışaf məsələlərinə lazımi diqqət yetirmirlər. Bundan başqa, tədris fəaliyyətində yeniyetmənin idrak sahəsinin öyrənilməsi, şəxsiyyətin yaranması prosesində onun maraqlarının və koqnitiv bacarıqlarının formalaşması aktual mövzu olaraq qalır. Yeniyetmələr özlərini bilavasitə təlim prosesində və ya pedaqoji fəaliyyətdə aktuallaşdırırlar. “Pedaqoji fəaliyyət – təhsil məqsədlərinin gerçəkləşməsinə yönəlmiş sosial fəaliyyətin xüsusi növüdür” (4, s.110). Buna görə də yeniyetmələrin özünüaktuallaşdırmasının istiqamətlərinin aşkarlanması onların təlim fəaliyyətinin optimal təşkili üçün zəruri şərtidir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyetməlik yaş dövrü təlim-tərbiyə prosesində, habelə uşağın şəxsiyyətinin inkişaf prosesində mühüm yer tutur. Bu pedaqoji situasiyada hərtərəfli inkişaf etmiş şəxsiyyətin formalaşmasına yönəlmiş tərbiyəvi təsir sisteminin qurulmasının psixoloji əsaslarının işlənilib hazırlanması vəzifələrini də aktuallaşır. Yeniyetmələrin tərbiyəsi öz məqsədinə o zaman nail olur ki, o, öz şəxsi idrak fəaliyyətini idarə etmək bacarığını formalaşdırır. Bu özünüaktuallaşdırmaya gedən yoldur. Burada sadəcə yeni insanın şəxsi keyfiyyətlərinin tərbiyəsi deyil, birgə tədris fəaliyyətində fərdi özünüifadə tələbatının, üsullarının,

formalarının yeni strukturunun qurulması şərtidir. Faktlar göstərir ki, bu sistem düzgün qurulmadıqda yeniyetmə özünü neqativ yönümdə, anyisosial davranışda aktuallaşdırır və cəmiyyətə yaralı vətəndaşa çevrilə bilmir.

Aparılmış tədqiqatlar (2,5,7,13) göstərir ki, hal-hazırda özünüaktuallaşdırma anlayışına vahid baxış mövcud deyil. Özünüaktuallaşdırma ideyasını Amerika psixoloqu A.Maslou, sonra isə humanist psixologiyanın bir çox nümayəndələri işləyib hazırlamışdır. A.Maslouya görə, özünüaktuallaşdırma tələbatı “insanların özünü reallaşdırmaq arzusunu, yəni onlarda olan potensialı özündə üzə çıxarmaq meylidir” (10, s.68). Məhz buna görə özünüaktuallaşdırma tələbatı yeniyetmənin tədris-idrak fəaliyyətinin effektivliyinə və keyfiyyətinə hərtərəfli təsir edir.

Məlumdur ki, təlimin və tərbiyənin uğuru təkcə şagirdin şəxsi keyfiyyətlərindən deyil, həm də müəllimin pedaqoji fəaliyyətindən, təlimə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən, onun uğurunu müəyyən edən və şəxsiyyətin formalaşmasına və inkişafına təsir edən tədris prosesinin effektiv təşkil edilməsindən asılıdır. “Yeniyetmə potensial olaraq idrak fəaliyyətinin bütün növlərinə hazırdır. Lakin tədris fəaliyyətinin yeni formalarının yerinə yetirilməsi üsullarına malik deyil” (5, s.186). Məktəb müəlliminin vacib vəzifəsi şagirdi korrek-

siya etmək, onun fəaliyyətini lazımi istiqamətə yönəltmək, şəxsi potensialı aktuallaşdırmaq imkanlarını və üsullarını müəyyən etməkdir. Bütün bunlar göstərir ki, təlimdə özünüaktuallaşdırma məsələləri tədris prosesi iştirakçılarının qarşılıqlı təsirini korreksiya edən metodları üzə çıxarmağı tələb edir.

Yeniyetmə şəxsiyyətinin formalaşması prosesində özünüaktuallaşdırmanın psixoloji rolunun öyrənilməsini aktivləşdirmək, habelə müasir yeniyetmənin şəxsi dəyərləri və meylləri sisteminə pedaqoji təsir imkanlarını daha ətraflı öyrənmək lazımdır.

Aparılmış tədqiqatlar (7) göstərir ki, yeniyetmələrdə özünüaktuallaşdırma daxili və xarici sinerjinin özünü-tənzimlənməsinə və özünügücləndirməyə əsaslanan və öz həyatına və hərəkələrinin nəticələrinə görə məsuliyyətin artan dərəcəsində qəbul edilməsində meydana çıxan, öz həyatının və fəaliyyətinin subyekt kimi yeniyetmənin məqsədyönlü və düşünülmüş davranışında əksini tapan şəxsiyyət kimi inkişaf prosesidir. Özünüaktuallaşdırma tendensiyasının olması insanda bir qayda olaraq, yeniyetməlik yaş dövründən başlayaraq buna yönəlmiş metodlarla üzə çıxır.

Yeniyetmələrin özünüaktuallaşdırması tədris məkanında həyata keçirilən tədris fəaliyyətində baş verir və

onların davranışında deviasiya göstərməsindən asılı olmayaraq müsbət dinamikaya malikdir. Özünüaktuallaşdırma aktını həyata keçirməklə yeniyetmə davranışda, ünsiyyətdə, digər şəxslərlə qarşılıqlı münasibətdə ona həyat və cəmiyyət tərəfindən irəli sürülən daha yüksək standartlara və tələblərə müvafiq olan sosial və fərdi səriştəsinin artma səviyyəsinə nail olmaq olar. Ancaq aparılmış tədqiqatların bir qismi göstərir ki, yeniyetmənin özünüaktuallaşdırması üçün digər yaş dövrlərindən fərqli maneələr özünü göstərir ki, bu da yeniyetmənin özünüaktuallaşdırıb gerçəkləşdirməsinə imkan vermir.

Psixoloji tədqiqatlar (1,2,10) göstərir ki, şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırma maneələri haqqında təlim özünüreallaşdırmada yolunda hansı maneələrin olması və insan üçün çətin olan bu halda hansı konkret olaraq dərk edilmiş cəhdləri və hərəkətləri etməsi barədə konseptual model yaratmağ imkan verir.

Özünüaktuallaşdırmaya cəhd prosesində yeniyetmə müxtəlif çətinliklərlə və sədlərlə qarşılaşır. Maneələr dəf ediləcək ya yox – bütün bunlar çox vaxt insandan, onun sonrakı inkişafa, öz potensial imkanlarının açılmasına və aktuallaşmasına doğru getmək arzusundan asılıdır (3).

L.A.Korostilevanın tədqiqatlarında özünügerçəkləşdirmə məələlərinin üç tipini aşkar etmişdir:

1) Birinci növ məələr – dəyər məələləridir. Onların təsiri həyatın mənasına yönəlmiş istiqamətlərdə, tələbatların dəyərlər üzərində üstünlük təşkil etməsində üzə çıxır. Məələrin bu tipi özünüaktuallaşdırmanın aşağı səviyyələrində meydana çıxır.

2) İkinci növ məələr – məna məələləridir. Bu məənin təsiri özünüaktuallaşdırmanın primitiv-icra səviyyəsində özünüreallaşdırmanın gedişinə məəə olan xüsusi neqativ çalar adlanan qeyri-adekvat dünya obrazı vasitəsilə ifadə edilmişdir.

3) Üçüncü növ məələr – disposisiyalardır. Bu məəə şəxsiyyətin “yanlış”, heç də həmişə dərk edilməmiş münasibəti ilə şərtləndirilən bir sıra məələr yaradan effektlər vasitəsilə təsir edir (7, s.166).

Özünüaktuallaşdırmanın ən yüksək səviyyəsində özünügerçəkləşdirmənin gedişində sabit məələr yaranmır. Müvəqqəti məələr isə şəxsiyyət tərəfindən adekvat olaraq dəf edilir. Belə demək olar ki, insan öz inkişaf prosesində həm daxilən, həm də zahirən şərtləndirilən məələr (çətinliklər) qarşısında müdafiəsiz deyil. Yaş artdıqca onların dəf edilməsi üçün kifayət qədər təcrübə əldə edilir. Özünüaktuallaşdırma məələlərinin öhdəsindən gəlməyə və dəf edilməsinə hazırlıq dərəcəsi bir çox hallarda həmin anda özünüidrak,

yeniyyətmənin özünü tənzimləməsi proseslərinin kifayət qədər formalaşmasından asılıdır. Məqəllərin (çətinliklərin) dəf edilməsində hissi-emosional vəziyyət, yeniyyətmənin bu çətinliklərin onun həyat fəaliyyətinə mümkün təsir dərəcəsi əhəmiyyətli rol oynayır.

Aparılan tədqiqatlar (1,2,5,7,8) göstərir ki, əksər hallarda həm tələbələr, həm də yeniyyətmələr özünü aktuallaşdırmanı şəxsi inkişaf prosesi kimi başa düşürlər. Lakin onlarda özünü aktuallaşdırma məzmunca birbirindən fərqlənir. Yeniyyətmələr sosial fəaliyyətdə və qarşılıqlı fəaliyyətdə (fəaliyyətdə qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq, hər hansı fəaliyyətdə inkişafın yüksək səviyyəsinə nail olmaq) nailiyyətlərə və özünü aktuallaşdırmağa meyil etmək haqqında düşünürlər. Tələbələr isə özünü aktuallaşdırma üçün daxili ehtiyatların kifayət qədər inkişaf etməməsini qeyd edirlər. Öz imkanlarının özünü təkmilləşdirməsinin, öz şəxsiyyətinin, öz "Mən"-inin təkrar olunmaz, digərlərindən fərqli kimi gerçəkləşdirilməsini diqqət mərkəzinə gətirirlər və real olaraq həyatda tətbiq edilməsi haqqında düşünürlər.

Özünü aktuallaşdırmanın səciyyəvi xüsusiyyəti yeniyyətmədə özünü spesifik keyfiyyətləri ilə bir şəxsiyyət kimi dərk etmə bacarığı və tələbatıdır. Bu da yeniyyətmədə özünü tə-

diqə, özünü ifadəyə və özünü inkişafda meyil yaradır. "Mən-konsepsiyanın" formalaşması yeniyyətmənin diqqətini bu prosesin məzmun tərəfinə yönəldir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeniyyətmələrdə özünü aktuallaşdırmanın əsas praktik təzahürlərindən biri yaradıcı fəaliyyətdir.

Yeniyyətmənin şəxsiyyətinin özünü yaradıcı həyata keçirməsi genetik olaraq proqramlaşdırılan qabiliyyətlərin aktuallaşdırılması, habelə sosial fəaliyyət prosesində formalaşmış bacarıqların reallaşması asudə vaxtda daha yaxşı baş verir, onun məhiyyəti sərbəst yaradıcı fəaliyyətdir. Yeniyyətmələr üçün asudə vaxt məktəb və ailə rollarından fərqli olan yeni rollarda çıxış etdiyi sahədir. Onlar azadlıqda və müstəqillikdə, aktiv fəaliyyətdə və özünü ifadədə öz təbii tələbatlarını xüsusilə kəskin və tam olaraq açırlar. Beləliklə, yeniyyətmələrin asudə vaxtına özünü aktuallaşdırma funksiyası xasdır.

Özünü aktuallaşdırma və ya özünü həyata keçirmə, özünü gerçəkləşdirmə yeniyyətmə şəxsiyyətinin formalaşması prosesinin məqsədi və nəticəsidir. Eyni zamanda onun uğurlu olması meyarıdır. Lakin burada da şəxsiyyətin tərbiyə prosesinin uğurlu olmasının müəyyən edilməsində interpretasiya məkanı heç də sonsuz deyil. Belə ki, J.J. Russonun sözlərinə görə, "bu həyatın nemətlərini və

bədbəxtliklərini kim daha yaxşı qəbul edirsə, həmin adam hamıdan yaxşı tərbiyə edilmişdir". Yəqin ki, tərbiyənin məqsədinin belə oxunmasının xələfləri kimi müasir müəlliflərin "yaşamaq qabiliyyətli nəslin tərbiyəsi" konsepsiyasını nəzərdən keçirmək olar (düzümlülüyə, yaşamaq xətrinə özünü müdafiə etməyə yönəlmək və s.).

Yaradıcı özünüaktuallaşdırmaya unikal şəxsi keyfiyyətlərin maksimal dərəcədə üzə çıxmasına can atmağın əsası insanda təbiət tərəfindən qoyulmuşdur. O istənilən fəaliyyətin səvqədici motividir.

Özünüaktuallaşdırmaya tələbat-xoşbəxtliyə can atmaq; özünün bütün potensialını, təbiətdən alınan və təcrübədə əldə edilən bütün imkanlarını öz məqsədlərinə tabe etdirmək, nəyi qismətin hiss edirsənsə, etmək, hansı peşə sahibi olmaq istəyirsənsə, olmaq üçün istifadə etmək arzusudur. Öz imkanlarını istifadə etməklə, özünü, öz meyillərini gerçəkləşdirməklə, öz həyatını qurmaqla yeniyetmə böyüyür, inkişaf edir, öz şəxsiyyətini formalaşdırır.

Obyektiv səbəblərə görə (sərt tədris planı) bu gün məktəblinin yaradıcı potensialının açılması və inkişafı üçün daha əlverişli şərtlər sinifdən xaric işin aparılması zaman yaranır. Müntəzəm sinifdən xaric işin müxtəlif formaları (məsələn, klublar, studiyalar, dərnəklər) yeniyetmənin

müxtəlif imkanlarının "sınaqdan keçirilməsi üçün təlim meydanı", özünəməxsus sosial-psixoloji treninq, daimi, yeni təcrübə, özü və digər insanlar haqqında təsəvvürlərin genişləndiriləmsi, şəxsiyyətin yaradıcı özünüaktuallaşdırması üçün gözəl imkandır.

Yeniyetmələr hər cür "məcburi" işləri sevməməsi məlumdur. Buna görə də sinifdən xaric işin təşkili zamanı yeniyetmənin seçim və "hərəkətdə sərbəstlik" imkanı maksimal sürətdə istifadə edilməlidir. Könüllülük prinsipi yaradıcı fəaliyyətdə yeniyetmənin uğurla özünüaktuallaşdırması üçün mühüm şərtədir.

İkinci şərt yeniyetməni kluba, studiyaya və s. gətirən motivin pedaqoq tərəfindən dərk edilməsidir. Qrupun bütün iştirakçılarının şəxsi motivlərini öyrənməklə, pedaqoq qrupun bütün iştirakçıları üçün ümumi olan, əhəmiyyətli və emosional cəhətdən zənginləşmiş məqsəd yaradır. Bu hər hansı ümumi "yaradıcı məhsulun" (tamaşanın, jurnalın, sərgi üçün eksponatların və s.) yaradılmasıdır. Onun seçimi qrup iştirakçılarının yaş və psixoloji xüsusiyyətlərindən, maraqlarından asılıdır. Pedaqoq yadda saxlamalıdır ki, yaradıcılığın son məhsulu barədə qərar "xoş məram" anıdır. Təklif yeniyetmənin özündən də, pedaqoqdan da gələ bilər. Lakin o qrupun bütün iştirak-

çıları tərəfindən müzakirə edilməli və qəbul edilməlidir.

Üçüncü şərt yeniyetmənin faydalı və maraqlı fəaliyyət kimi qiymətləndirdiyi fəaliyyətin təşkil edilməsinə daha yaxşı kömək edən təhsil mühitinin yaradılmasıdır.

Aparılmış tədqiqatlar (2,8,10) göstərir ki, belə fəaliyyətin təşkili psixologiyanın və pedaqogikanın humanist prinsiplərinə əsaslanmalıdır. Yeniyetmənin müxtəlif situasiyalarda təhlükəsizlik hissi təmin olunmalıdır. Fiziki mühit (məkanın təşkil edilməsi) çox vacibdir. Məşğələlərin bir çoxları üçün sərbəst şəkildə uzanmaq, oturmaq və məkanda hərəkət etmək imanı zəruridir. Məkanın “abadlaşdırılması” üçün vaxta qənaət etmək lazım deyil. Qrupun bütün iştirakçılarının zövqünə müvafiq olaraq məkanın abadlaşdırılmasına nə qədər çox enerji sərf edilərsə, belə məkanda yeniyetmələr bir o qədər rahat olacaq. Mühit mütləq qeyri-formal, adi sinif otağına bənzəməyən olmalıdır.

Kiçik yeniyetmələr ətrafdakıların onların fəaliyyətinə verdiyi qiymətə həddən artıq həssas yanaşırlar. Buna görə də fəaliyyəti elə təşkil etmək lazımdır ki, hər bir iştirakçının bir tərəfdən, ayrılmaq, digər tərəfdən, arzu etdikdə, “dəstədə” qalmaq imkanı olsun. Qrup daxilində ayrı-ayrı iştirakçıların açıq-aydın yarıışı arzu edilməzdir. Lakin komanda şəklində tə-

mamilə mümkündür. Məşğələlərdən qabaq məhz bu qrupun iştirakçıları tərəfindən ünsiyyət qaydaları, məsələn, özünüifadə və özünüaktuallaşdırma sərbəstliyi kimi ünsiyyət qaydaları hazırlanmalı və qəbul edilməlidir.

Yeniyetmələrin uğurlu yaradıcı fəaliyyətinin əsas məqamı müəyyən stimulların olmasıdır. Yeniyetmə yaradıcı tapşırıqların yerinə yetirməsi nəticəsində hansı yeni bacarığı əldə edəcəyini yaxşı dərk etməlidir. İstənilən fəaliyyətdən qabaq şəxsiyyətin intellektual-yaradıcı mexanizmlərinin fəallaşdırılmalıdır. Evristik tipli qısa tapşırıqlar uşağın diqqətini və təxəyyülünü işə salmağa kömək edir. Bəzən yeniyetmələr özləri belə tipli tapşırıqlar təklif edir.

Yaradıcı özünüaktuallaşdırmaya nail olma yeniyetmənin inkişafı vacib pedaqoji vəzifədir. Biz hamımız istərdik ki, uşaqlarımız həyatda uğurlar qazansın, öz istedadlarını göstərsinlər və onları təkmilləşdirdirsinlər. Bunula belə, biz çox vaxt istedadlı, bacarıqlı insanlarla rastlaşırıq ki, öz imkanlarını axıra qədər istifadə edə bilməmişdir və elə orta qabiliyyətli insanlarla da rastlaşırıq ki, özlərinə böyük inamları var və yüksək əmək qabiliyyətləri ilə həyatda böyük nəticələrə nail olmuşlar. Bunlar özlərini aktuallaşdıran insanlardır.

Müəllim və ya ətraf mədəniyyət insanı yaratmır. Onlar insanda sev-

mək və ya hər şeylə maraqlanmaq, filosofluq etmək və ya yaratmaq qabiliyyəti doğurmur. Çox güman ki, onlar rüşeymdə mövcud olan imkanlara real və aktual olmağa kömək edir, əlverişli şərait yaradır, həvəs oyadırlar. Bu imkanları real və aktual etmək bizim qüvvəmiz daxilindədir və biz böyüməkdə olan şəxsiyyətə öz bacarıqlarını hərtərəfli açmağa və inkişaf etdirməyə kömək edir.

Maslounun nəzəriyyəsinə əsasən, tələbatlarının müəyyən səviyyəsinin təmin edilməsindən sonra insan növbəti, daha yüksək səviyyəyə qalxır. Təmin edilməsə heç bir şeyin mümkün olmadığı fizioloji tələbatlardan sonra (içmək, yemək, yatmaq və s.) müdafiə edilmə tələbatı gəlir (sabahkı günü təmin etmək və s.); onun təmin edilməsi yaxşı münasibətə tələbatın inkişafı üçün imkan yaradır (müəyyən cəmiyyətdə sevimli olmaq, qəbul edilmək, səninlə hesablaşan qrupa mənsub olmaq və s.) (10, s.160).

Əgər bu üç kateqoriyanın tələbatları ödənilirsə, insanda özünəhər-mətin inkişafı və yaradıcı şəxsiyyət kimi yaranmaq üçün əsas meydana çıxır. Bu insan özünüaktuallaşdırma mərhələsinə nail ola bilər. J. Qodfrua hesab edir ki, bu yolla insanların çox az hissəsi gedə bilər. Bəşəriyyətin 90% hissəsi, onun fikrincə, onların bütün enerjisini udan müdafiə olun-

ma və yaxşı münasibət səviyyəsində dayanırlar. J.Qodfrua yazır ki, «yalnız hər kəsin bərabər olduğu və strukturu hər kəsin tam inkişafı üçün əlverişli şərait yaradan cəmiyyət onun daha çox üzvünün tam özünüaktuallaşdırma imkanını təmin etməyə qadirdir». (6, s.215)

Yeniyetmələrin özünüaktuallaşdırması üçün zəruri olan keyfiyyətləri kompleks şəkildə inkişaf etdirmək lazımdır. Bu keyfiyyətlər aşağıdakılardır: 1) yaradıcı təfəkkür; 2) təşəbbüskarlıq; 3) əsaslandırılmış risk qabiliyyəti; 4) özünə əminlik; 6) partnyorlarla əməkdaşlıq etmək bacarığı; 7) nailiyyət motivasiyası; 8) yüksək öyrənmək qabiliyyəti (7, s.141).

Yaradıcı fəaliyyətlə məşğulluq yeniyetmənin özünüifadəsinin ən yüksək səviyyəsidir və bu səviyyədə yeniyetmənin özünün və digər insanlarla qarşılıqlı əlaqələrinin yeni formaları yaranır. Yaradıcılıq fəaliyyətində yeniyetmədə öz şəxsiyyətinin dəyişdirilməsi, onun zənginləşdirilməsi və özünüinkişaf, özünəhərmət və özünüqiymətləndirmənin səviyyəsi kəskin artır. Yaradıcı insan özü özü üçün daha maraqlı olur ki, bu da sürətlə dəyişən dünyada özünütəsdiq üçün subyektiv əsasdır.

Yeniyetməlik yaş dövründə yaradıcı özünüreallaşdırmada əsas amil maraqlar üzrə klublarda, ansambllarda iştirak etmək, dərnlərə, kitab-

xanalara, asudə vaxt mərkəzlərinə və digər əlavə təhsil müəssisələrinə getməkdir.

Yeniyetmənin yaradıcı özünüaktuallaşdırması üçün vacib amillərə böyüklərin mühitində xüsusilə, onların “yaradıcı qarşılıqlı fəaliyyətində” təqlid nümunəsinin olması aid edilir. Beləliklə, yeniyetmənin yaradıcı özünüaktuallaşdırmasının inkişafına təkcə həyat xobbiləri deyil, həm də yeniyetmənin böyüklərlə münasibətdə yaxın ətrafı, təlim prosesi və yaradıcı fəaliyyət qoşulma, kollektiv tərbiyə kömək edir.

Yeniyetmələrin özünüaktuallaşdırma dinamikası və psixoloji xüsusiyyətləri spesifik şəxsi-xarakteroloji komplekslə müəyyən edilir. Onlardan bəziləri tədris prosesinin intensivləşməsi və əhəmiyyətli şəxslərlə qarşılıqlı münasibətlərin konfliktləri ilə bağlı olan yüksək gərginlik şəraitində baş verə bilər və onların davranışda xətalara meydanı açmasına

meylləri əvvəlcədən müəyyən edə bilər. Belə vəziyyət psixoloji inkişafda böhranlar yarada və özünüaktuallaşdırma prosesində çətinliklərə səbəb ola bilər. Yeniyetmələrin özünüaktuallaşdırma prosesinin dinamikasına şəxsi inkişafa (normal davranışlı yeniyetmələr üçün) və psixoloji-pedaqoji reabilitasiya üzrə tədbirlərə (normadan kənar davranışlı yeniyetmələr üçün) yönəlmiş tədris-təlim məşğələlərinin köməyi ilə onun psixoloji şərtlərini yaratmaqla pozitiv istiqamətdə təsir etmək olar.

Korreksiyaedici və inkişafetdirici proqramlar yeniyetmədə özünüaktuallaşdırma, yüksək motivasiya səviyyəsinə, idrak maraqlarının inkişafına, özünütənzimləməyə və şəxsi yaradıcılıq fəallığına şüurlu surətdə meylinin formalaşması və möhkəmləndirilməsi məqsədilə yeniyetmənin şəxsiyyətinə təsir metodları sisteminin həyata keçirilməsini ehtimal etməlidir.

Ədəbiyyat:

1. **Cabbarov R.V.** Özünügerçəkləşdirmənin tədqiqi istiqamətləri // *Psixologiya jurnalı*, Bakı, 2007, № 2, s.116-130
2. **Əliyeva K.R., Cabbarov R.V.** Şəxsiyyətin özünügerçəkləşdirməsi və həyat planları // *Təhsil Problemləri İnstitutunun Elmi Əsərləri*, 2010, №4, s. 55-66
3. **Ананьев Б.Г.** Человек как предмет познания. СПб.: Питер, 2001, 288 с.
4. **Возрастная и педагогическая психология:** Хрестоматия. М.: Академия, 2008, 368 с.
5. **Грохольская О.Г.** Введение в профессиональную деятельность: учеб. пособие для вузов / М.: Дрофа, 2011, 191 с.

6. **Годфура Ж.** Что такое психология. 1. Т. М.: 1993, 416 с.
7. **Джаббаров Р.В.** Психопедагогические проблемы и условия самореализации личности в подростковом возрасте // Современные гуманитарные исследования, Москва, 2010, №4 с. 141-148
8. **Коростылева Л.А.** Психология саморелизации личности: затруднение в профессиональный сфере. СПб.: Речь, 2005, 222с.
9. **Леонтьев Д.А.** Самореализация // Человек: философско-энциклопедический словарь / Под ред. И.Т. Фролова. М.: Наука, 2000, с. 322-324.
10. **Маслоу А.** Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999, 352 с.
11. **Фельдштейн Д.И.** Психологические особенности общественно полезной деятельности школьников // Вопросы психологии, 1978, № 4, с.158-64.
12. **Хорни К.** Невроз и развитие личности // Собр. соч.: в 3 т. М.: Смысл, т. 3, 1997. с. 236-684.
13. **Aliyev B., Jabbarov R.** A study of the relationship between self-realization of students with Their academic achievements // International Journal of Current Life Sciences, Vol.4, Issue, 8, pp. 4179-4185, August, 2014
14. **Arkes H.R., Garske J.P.** Psychological Theories of Motivation. 2nd ed. Monterey (Cal.): Brooks/Cole, 1982.
15. **Buhler Ch.** Theoretical Observations about life's basic tendencies // American Journal of Psychotherapy. 1959. V. 13. № 3, p.561-581.

НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ САМОАКТУАЛИЗАЦИИ У ПОДРОСТКОВ

АБСТРАКТ

Статья посвящена изучению направлений развития самоактуализации у подростков. В статье анализируются особенности проявления самоактуализации у подростков и группируются направления подхода к проблеме. Здесь указывается, что субъекты самоактуализированного образования находят своего места в социальной и в личной жизни и завоевывают достижений в профессиональной сфере. Самоактуализация в период подросткового возраста в различных областях составляет особый доминанты. С другой стороны, период подросткового возраста слишком

эффективен для начала процесса самоактуализации. Автор указывает, что занятие с творческой деятельностью является самым высоким уровнем самовыражения подростка и на этом уровне возникают новые формы взаимосвязи подростка с самим собою и с другими людьми. В процессе творческой деятельности повышается уровень изменения, обогащения, саморазвития, самоуважения и самооценки личности подростка. Как самые разные проявления самоактуализации у подростков рассматриваются такие интегральные системы, как самопознание, творческая деятельность, самоидентификация. Автор в итоге приходит к такому заключению, что с помощью корректируемых и развивающих программ у подростка возникает вера к самоактуализации, высокому уровню мотивации, развитию познавательных интересов, саморегулированию и повышению личной творческой активности. Согласно чему создание методов воздействия содействует развитию у подростков процесса самоактуализации.

SELF-UPDATE DEVELOPMENT IN TEENAGERS ABSTRACT

The article is dedicated to learning of self-update development issue in teenagers. Self-update features in teenagers is analyzed in this article, problem approach issues are grouped. However, self updating educational subjects find their places in social and personal life, achieve success in their professional life. Self-updating process is more common in teenagers on the other side. The author mentioned that, creating teenager is in top high level of self updating and new forms of mutual relations with other people and self are emerged in teens. Changing personality for creation period of teenagers, its development and self development, self-respect and self-assessment level are strictly increasing. Self-awareness as features of self-updating, creativity, self-identification etc. as integral systems is considered in teenagers. The author comes to conclusion that, top motivation level, cognitive interests, self-regulation and development of personal creativity can be settled in teenagers through correctional and development programs. Such methods allow developing self-update in teenagers.

Məqalə BDU-nun Sosial elmlər və psixologiya fakültəsinin Elmi şurasının iclasında müzakirə edilərək çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №2)

Rəyçi R.H. Qədirova, psixologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Məqalə redaksiyaya 08 dekabr 2016-cı ildə daxil olmuşdur

GENDER ƏSASLI ZORAKILIĞA MƏRUZ QALMIŞ CİNAYƏTKAR VƏ QANUNA RIAYƏT EDƏN QADINLARIN ŞƏFQƏT HİSLƏRİNİN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Günel Aslanova

*BDU-nun psixologiya
kafedrasının doktorantı*

Açar sözlər: *şəfqət, özünügerçəkləşdirmə, zorakılıq, qadın, cinayətkar, qanuna riayət edən, gender*

Ключевые слова: *сострадания, самоактуализя, насилие, женщина, преступница, соблюдающими законы, гендер*

Keywords: *Compassion, self-actualization, violence, female, criminal, observing the law, gender*

XÜLASƏ

Məqalə cinayətkar qadın şəxsiyyətinin mühüm göstəricilərinin nəzəri və praktik olaraq əsaslandırılmasına həsr edilmişdir. Bu məqsədlə keçirilmiş tədqiqat nəticəsində gender əsaslı zorakılığa məruz qalaraq özünügerçəkləşdirə bilməmiş cinayətkar qadınlarla eyni psixososial göstəricilərə malik qadın

nuna riayət edən qadınlar arasındakı psixoloji fərq aşkarlanmışdır. Məlum olmuşdur ki, qanuna riayət edən qadınlarda şəfqət hissi cinayətkar qadınlara nisbətən daha yüksək şəkildə təzahür edir. Belə ki, şəfqət hissindən məhrum olmaq cinayətkar qadın şəxsiyyətinin mühüm göstəricilərindən biridir.

1. GİRİŞ

Qadının həyatına mədəni mühit xüsusi olaraq təsir edir. Qadınlar bir qayda olaraq ənənəvi cəmiyyətlərdə gender əsaslı zorakılığa məruz qalır, məcburi olaraq qeyri-bərabər və xüsusən də qarşılıqsız münasibətlərə daxil olurlar, şəxsi və ictimai həyata aid olan mühüm hadisələrə təsir göstərməyə qabil olmadıqlarından əzab çəkirlər. Zorakılıq faktı yalnız şəxsiyyətin potensial imkanlarının üzə

çıxmasına mane olmur, həm də onun uğurla sosiallaşmasının, azadlığının, müstəqilliyinin, dəyərlərinin formalaşmasının, ümumilikdə özünügerçəkləşdirməsinin qarşısını alır. Nəzərə almaq lazımdır ki, sosial islahatların aparıldığı müasir dövrdə qadın şəxsiyyətinin inkişafına, özünügerçəkləşdirməsinə yönəlmiş tədbirlər nəinki

qadının, həmçinin cəmiyyətdə ailə modelinin təşəkkülünə, qadının himayəsində olan uşaqların psixi sağlamlıqlarının təmin olunması ilə gələcək nəslin, bütövlükdə cəmiyyətin inkişafına pozitiv təsir göstərə bilər. Hesab edirik

ki, müasir hüquq psixologiyası çərçivəsində cinayətkar qadın şəxsiyyətinin strukturunu təşəkkül edən cəmiyyətin üzvü olan qanuna riayət edən qadın şəxsiyyətinin strukturu ilə müqayisəli şəkildə təhlil etməyə ehtiyac var.

2. MƏSƏLƏNİN QOYULUŞU

Cinayətkar şəxsiyyəti problemi uzun müddət psixososial konsepsiyaya müvafiq araşdırılmışdır. Bunlara misal olaraq Ceyms Q. Vilson və Riçard Herrnsteinin “Mütləq üstünlük”, Glen Uoltersin “Həyat tərz” nəzəriyyələrini qeyd etmək olar. Lakin bu tədqiqatlarda məhz cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasında gender amilinin rolu, ənənəvi patriarxal cəmiyyətin cinayətkar şəxsiyyətinin formalaşmasına olan təsiri yetərincə araşdırılmamış, cinayətkar qadın şəxsiyyətinin strukturu qanuna riayət edən qadın şəxsiyyətinin strukturu ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilməmişdir [5, s.47].

Qadının psixoloji inkişafı onun digər insanlarla münasibəti vasitəsilə baş verir. Qadının həyatında və psixoloji inkişafında şəxsiyyətlərarası münasibətlərin rolu mühümdür. Müşahidə etdikdə görürük ki, qadınlar çox zaman azadlıq və müstəqillik uğrunda mübarizə aparmaq əvəzinə qarşılıqlı münasibətlərdə iştiraka və insanlarla ünsiyyətə can atırlar. Qadının digərləri ilə qarşılıqlı münasi-

bətlərində təzahür edən xüsusi bir hal da var. Bu qadının özünü digərlərinə həsr etmək istəyidir. Qadının özünü digərlərinə həsr etmək istəyi o qədər qabarıq təzahür edir ki, bu istəyin təzahürünü və təmin olunmasını qadın şəxsiyyətinin inkişafı üçün zəruri şərtlər sırasına daxil etmək mümkündür. Olport özünü başqalarına həsr etmək istəyinin iki formasını fərqləndirir: məhrəmlik və şəfqət. Məhrəmlik hissi valideyn, uşaq, həyat yoldaşı və ya yaxın dostla qarşı duyula bilər. Sağlam şəxsiyyətin sevgisi şərtsiz olur. İkinci forma olan şəfqət isə insanlığı anlamağa əsaslanır və bütün insanların sevgiyə layiq olduğunu nəzərdə tutur. Yəni, digər insanları onları ittiham etmədən, mühakimə etmədən, zəifliklərin hamıya məxsus olmasını bilərək şərtsiz sevmək. Olport bu sevginin yalnız sağlam, özünügerçəkləşdirmiş şəxsiyyətə xas olması fikrini irəli sürür. Biz bu anlayışı qadın şəxsiyyətinin hələ özünügerçəkləşdirmədən öncə belə, inkişafı üçün zəruri şərt hesab edirik. Erik Fromm qeyd edir ki, qadın sev-

gisi (ana) daim şərtsiz olub bağışlayandır. Kişi sevgisi (ata) isə mühakiməedici, qiymətləndirici və cəzalandırandır. Bu səbəbdən də özünü başqalarına həsr etmək kişilər üçün özünügerçəkləşdirmə zirvəsində nail oluna bilən xüsusiyyət ola bilər, lakin qadın təbiətən bu hissə malikdir. Qadının şəxsiyyəti özünügerçəkləşdirmə zirvəsinə çatmadan belə bu xüsusiyyətə malik olmuş ola bilər [3].

Qeyd etdiyimiz kimi məqalə gender əsaslı zorakılığa məruz qalmış və özünü gerçəkləşdirməmiş qanuna

riayət edən qadınların gender zorakılığa məruz qalmış və özünü gerçəkləşdirməmiş cinayətkar qadınlardan fərqləndirən xüsusiyyətlərinə həsr olunmuşdur. Təbiətən qadına xas olan şəfqət hissi onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyət olaraq tədqiq edilmişdir. 300 nəfər qanuna riayət edən qadınlar üzərində tətbiq etdiyimiz Şostromun özünügerçəkləşdirmə testinin nəticələri və onların zorakılığa məruz qalma faktının müəyyən edilməsi cərpaz cədvəl şəklində təsvir edilmişdir (cədvəl 1).

Qanuna riayət edən qadınların zorakılığa məruz qalma faktı ilə özünügerçəkləşdirmələrinin cərpaz təsviri

Cədvəl 1

Ümumi		Özünügerçəkləşdirmə balı				
		40-dan aşağı	40–45	45–55	55–70	70-dən yüksək
		55	43	102	67	33
Zorakılığa məruz qalmış	Say	54	43	1	0	0
	Faiz	98,2	100	0,98	0	0
Zorakılığa məruz qalmamış	Say	1	0	101	67	33
	Faiz	1,8	0	99,2	100	100

169 nəfər cinayətkar qadınlar üzərində tətbiq etdiyimiz Şostromun özünügerçəkləşdirmə testinin nəticələri və onların zorakılığa məruz qal-

ma faktının müəyyən edilməsi cərpaz cədvəl şəklində təsvir edilmişdir (cədvəl 2).

*Cinayətkar qadınların zorakılığa məruz qalma faktı ilə
özünügerçəkləşdirmələrinin çarpaz təsviri*

Cədvəl 2

Ümumi		Özünügerçəkləşdirmə balı				
		40-dan aşağı	40–45	45–55	55–70	70-dən yüksək
		24	144	1	0	0
Zorakılığa məruz qalmış	Say	24	141	1	0	0
	Faiz	100	97,9	100	0	0
Zorakılığa məruz qalmamış	Say	0	3	0	0	0
	Faiz	0	2,1	0	0	0

Zorakılığa məruz qalmaq və özünügerçəkləşdirmək arasında da qüvvətli neqativ korrelyasiya olduğunu aşkarlayırıq. Pearson əmsalı – 0,8729-a bərabərdir.

Fikrimizcə, zorakılığa məruz qalması nəticəsində özünügerçəkləşdirə bilməmiş cinayətkar qadınlar, zora-

kılığa məruz qalması nəticəsində özünügerçəkləşdirə bilməmiş qanuna riayət edən qadınlardan şəfqət hislərinin olmaması ilə fərqlənirlər. Bu səbəbdən də tədqiqat zamanı həm cinayətkar, həm də cinayətkar olmayan qadınların şəfqət hislərinin mövcudluğunu aşkarlamağa cəhd etdik (cədvəl 3).

*Cinayətkar və qanuna riayət edən qadınların zorakılığa
şəfqət hislərinin təsviri*

Cədvəl 3

		Şəfqət hissi		
		Patoloji	Normal	Yüksək
Cinayət törətmiş	Say	168	1	0
	Faiz	99,4	0	0
Cinayət törətməmiş	Say	0	256	34
	Faiz	0	85,3	14,7

Zorakılığa məruz qalmış cinayətkar qadınların 99,4%-i şəfqət hissindən məhrum olmuşlar. Qanuna riayət edən zorakılığa məruz qalmış qadınlar isə şəfqət hissində həm normal, həm də yüksək səviyyədə nail olmuşlar.

Cinayət və şəfqət hisləri arasında da qüvvətli neqativ korrelyasiya olduğu aşkarlayırıq. Pearson əmsalı cinayətkarlıq və şəfqət üzrə $-0,8721$ -ə bərabərdir.

3. HƏLL ÜSULLARI

Cinayətkar qadınlara özünügerçəkləşdirməyə istiqamətlənmələri məqsədilə xüsusi terapiya proqramı tətbiq edilə bilər. Xüsusi terapiya proqramı çərçivəsində aşağıdakı məsələlərin həll edilməsini zəruri hesab edirik:

- a) cinayətkar qadınların zorakılığa məruz qalma nəticəsində yaranan psixoloji travmaları ilə törətdikləri cinayət arasındakı səbəb-nəticə əlaqəsini anlamalarını təmin etmək;
- b) assertivlik xüsusiyyətlərini mənimsəmək, fərdi inkişaf, özünü tərbiyəyə, özünüinkişafa və özünüöyrətməyə istiqamətlən-

mək; cinayətkar qadının öz daxili potensialını aşkarlamaq, öz potensialından tam istifadə etmək; ümumbəşəri dəyərlərə qoşulmaq və bu dəyərləri davranışında reallaşdırmaq qabiliyyətini formalaşdırmaq;

- c) şəfqət hissini formalaşdırılması.

Cinayətkar qadınların azadlığa çıxdıqdan sonra cəmiyyətə reintegrasiya və readaptasiya olunmaları üçün azad və müstəqil həyat tərzlərinə aid modellər yaratmağa yardımcı olmaq məsələləri də mövcud proqram əsasında həllini tapa bilər.

NƏTİCƏ

Beləliklə, qanuna riayət edən qadınlarda şəfqət hissini cinayətkar qadınlara nisbətən daha yüksək şəkildə təzahür etdiyi, həmçinin, şəfqət hissindən məhrum olmanın cinayətkar qadın şəxsiyyətinin mühüm göstəricilərindən biri olduğu qənaətinə gəldik. Yəni cinayətkar qadın şəxsiyyətinin strukturu xarici və daxili

şərtlər toplusuna əsasən müəyyən edilir. Xarici şərtlərə: gender əsaslı zorakılıq, daxili şərtlərə isə özünügerçəkləşdirə bilməmək, eləcə də şəfqət hissini olmaması aiddir. İslah prosesində cinayətkar qadın şəxsiyyətini təşkil edən həmin xarici və daxili şərtlər toplusuna yönəlik psixoloji iş zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. **Bayramov Ə.S., Əliyev B.H.** Hüquq psixologiyası. Bakı, Təhsil, 2012, 648 səh.
2. **Əliyev B.H.** Şəxsiyyətə yeni baxış. Müasir elmin aktual problemləri/Elmi praktik konfransın materialları. Bakı, Renessans, 2000, s.3-4
3. **Фромм Г.** Бегство от свободы, человек для себя, Миск: Попурри, 1998, 162 с.
4. **Akers R.** Criminological theories: Introduction and evaluation. Los Angeles: Roxbury 1994, p. 232.
5. **Bartol C.** Criminal behavior: A psychosocial approach (6th Ed.). Upper Saddle River, NJ: Prentice Hall, 2002, p.234.

**СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЧУВСТВА СОСТРАДАНИЯ
ЖЕНЩИН-ПРЕСТУПНИЦ И ЖЕНЩИН СОБЛЮДАЮЩИХ
ЗАКОНЫ ПОДВЕРЖЕННЫХ К НАСИЛИЮ
НА ГЕНДЕРНОЙ ОСНОВЕ**

АБСТРАКТ

Статья посвящена теоретическому и практическому обоснованию ключевых показателей личности женщины-преступницы. С этой целью в результате проведенного исследования было обнаружено психологическое различие между женщинами-преступницами и женщинами соблюдающими законы, обладающими одинаковыми психо-социальными показателями, не сумевшие самоактуализироваться, подвергнувшись к насилию на гендерной основе. Стало ясно, что чувство сострадания у женщин соблюдающих законы проявляется в наиболее высокой форме по сравнению с женщинами-преступницами. Таким образом, лишение чувства сострадания является одним из ключевых показателей личности преступной женщины.

**COMPARATIVE ANALYSIS OF THE FEELING
OF COMPASSION OF CRIMINAL AND KEEPING THE LAW
WOMEN EXPOSED TO GENDER-BASED VIOLENCE**

ABSTRACT

The article is devoted to the theoretical and practical substantiation of the key indicators of the personality of the criminal woman. To this end, as a result of the conducted study, a psychological distinction was found between criminal women and women keeping the law that have the same psychosocial indicators, who failed to self-realize, after being exposed to gender-based violence. It became clear that the feeling of compassion in women keeping the law is manifested in the highest form in comparison with criminal women. Thus, deprivation of the feeling of compassion is one of the key indicators of the personality of the criminal woman.

This image shows a full page of blank, lined paper. It features approximately 20 evenly spaced horizontal grey lines across the entire width of the page, providing a guide for handwriting or typing. The background is a solid off-white color.

REDAKSIYA HEYƏTİ

Baş redaktor:

Əliyev B.H. (AMEA-nın müxbir üzvü, psixol. üzrə e.d., prof.)

Baş redaktorun müavinləri:

Bayramov Ə.S. (psixol. üzrə e. d., əməkdar elm xadimi, prof),

Seyidov S.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.)

Əlizadə H.Ə. (ped. üzrə e.d., prof.), Əliyeva K.R. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Əliyev R.İ. (psixol. üzrə e.d., prof.), Baxşəliyev Ə.T. (psixol. üzrə e.d., prof.),
Qurbanova G.K. (psixol. üzrə e.d., prof.), Xudiyakov A.İ. (psixol.e.d., prof.,
Rusiya), Qədirova R.H. (psixol. üzrə e.d., prof.),
İbrahimbəyova R.F. (psixol. üzrə fəls. d., dos.),
Cabbarov R.V. (psixol. üzrə fəls. d.),
Mustafayev M.H. (psixol. üzrə fəls. d., məsul katib).

Redaksiyanın ünvanı: AZ 1069, Bakı şəhəri, Z.Bünyadov 38, II mərtəbə.

Telefon: 4390112, 5629961

Lisenzia: AV№022487. Qeydiyyat nömrəsi V 287, 19 aprel 1999-cu il.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi

web sayt: www.psixologiya.net

Formatı 70x100 ¹/₁₆. Fiziki çap vərəqi: 7,0.

Tiraj: 300. Sifariş 33.

Qiyməti müqavilə ilə.

“Təhsil” nəşriyyatının mətbəəsində çap edilmişdir.

© “Təhsil”, 2016